मानव अधिकार शिक्षा

HURON

Human Rights Organisation of Nepal

नेपाल मानव अधिकार संगठन

सम्पादन/संकलन

इन्द्र प्रसाद अर्याल

महामुनीश्वर आचार्य

प्रकाशक	:	नेपाल मानव अधिकार संगठन
प्रकाशन प्रति	:	५,००० प्रति
प्रकाशन मिति	:	२०७४
सर्वाधिकार	:	प्रकाशकमा
मुद्रण	:	गंगा जमुना प्रेस नयाँबजार, काठमाडौं (०१–४३८६९३४)
पत्राचार ठेगाना	:	नेपाल मानव अधिकार संगठन अनामनगर, सहयोग मार्ग घर नं. १७१ पोष्ट बक्स नं. : ५४२४ काठमाडौं Email: huron.nepal@gmail.com Web: www.huronnepal.org FB Page Huron Nepal
फोन नं.	:	०१-४२६९९४८
फ्याक्स	:	९७७-०१-४२२९९४९
मुल्य	:	रू. २००/-

प्रकाशन सल्लाहकारज्यूहरू :-

- प्रा. कपिल श्रेष्ठ -	पूर्व अध्यक्ष, नेपाल मानव अधिकार संगठन
- श्री चरण प्रसाई -	पूर्व अध्यक्ष, नेपाल मानव अधिकार संगठन
- श्री नदन कुमार शर्मा -	उपाध्यक्ष, नेपाल मानव अधिकार संगठन
- श्री शंभू कुमार लामा -	उपाध्यक्ष, नेपाल मानव अधिकार संगठन
- प्रा. डा. गोविन्द ढकाल -	के.स./प्रशिक्षण विभाग प्रमुख
- डा. के.पी. सुवेदी -	महासचिव, नेपाल मानव अधिकार संगठन
- श्री दिनेश त्रिपाठी -	संविधानविद्
- श्री चिरञ्जीवी भट्टराई -	केन्द्रीय सदस्य, नेपाल मानव अधिकार संगठन
- अधिवक्ता कल्याण पोखेल -	नेपाल मानव अधिकार संगठन
- श्री कैलाशकमार सिवाकोटी -	अधिकृत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

अध्यक्षको कलमबाट...

नेपाल मानव अधिकार संगठनको स्थापना विशेष परिस्थितिमा भएको र यसले नेपालको मानव अधिकार आन्दोलनमा पुऱ्याएको योगदान हामी सबैका बीच छर्लङ्ग छ । संगठनको स्थापनापछि यसले नेपालमा भएका सबै राजनीतिक एवं सामाजिक परिवर्तनहरूमा आफ्नो सहभागिता देखाउँदै आएको छ । मूलतः यस संगठनले मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासमा आफूलाई अग्रपङ्क्तिमा राख्दै आएको हाम्रो अनुभव छ। यसमा संगठनका सबै जिल्ला शाखा, संस्थापक सदस्यहरूका साथै आजीवन, सक्रिय, साधारण सदस्यलगायत शुभचिन्तकहरूको योगदानको हामी यस पुस्तक प्रकाशनका अवसरमा स्मरण गर्न चाहन्छौं ।

नेपालले मानव अधिकारसम्बन्धी २४ भन्दा बढी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, महासन्धि, प्रोटोकललगायतमा हस्ताक्षर गरी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा आफूलाई मानव अधिकारको कार्यान्वयन र पालना हुने राष्ट्रहरूको पङ्क्तिमा उभ्याएको छ। यस अवस्थामा हामीले संयुक्त राष्ट्रसंघ र यसका निकायहरुले अवलम्बन गर्ने सिद्धान्तहरु र लागु गर्ने योजना, काम कारवाहीको जानकारी लिनु जरुरी हुन्छ । यस अर्थमा पनि आम नेपालीले मानव अधिकारको आधारभूत ज्ञान लिनु आवश्यक भएको छ । सचेत नेपालीले मानव अधिकारको सामान्य परिभाषा, मानव अधिकारको विकासक्रम, नेपालले हस्ताक्षर गरेका सन्धिहरू, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन, नेपालको संविधान र कानुनमा मानव अधिकारको प्रत्याभूति जस्ता विषयको ज्ञान लिनु आवश्यक छ। हामीले यिनै विषयलाई ध्यान दिँदै यो मानव अधिकार शिक्षा नामक पुस्तक प्रकाशन गरेका छौं ।

यो पुस्तक मानव अधिकारमा चासो राख्ने, युवा विद्यार्थीलगायत सबैका लागि लाभदायी हुनेछ भन्ने हामीलाई लागेको छ। अन्त्यमा पुस्तक प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने सम्पादन टिमका अग्रज एवं साथीहरूप्रति आभारी छु।

इन्द्र प्रसाद अर्याल
अध्यक्ष
नेपाल मानव अधिकार संगठन

परिच्छेद १

मानव अधिकारः सङ्क्षिप्त परिचय र ऐतिहासिक विकासक्रम

मानव अधिकारको परिभाषा तथा अवधारणा

मानव अधिकारको औचित्य एवं अनिवार्यतालाई विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यद्यपि मानव अधिकारको सर्वमान्य परिभाषा गर्न कठिन छ । मानव अधिकार प्राकृतिक कानुनका सिद्धान्तहरूमा समेत आधारित छ । मानव अधिकार प्राकृतिक, मौलिक, कानुनी एवं नैसर्गिक अधिकार हो । मानव अधिकारको अर्थ मूलभूत रूपमा मानवीय मूल्य र मान्यता (Human Dignity) सँग सम्बन्ध राख्दछ । अर्को शब्दमा "मानवलाई मानवीय मर्यादामा बाँच्नका लागि चाहिने अधिकार नै मानव अधिकार हो" । यस अवधारणामा संयुक्त राष्ट्रसंघको संरचनाभित्र मानव अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी व्यवस्थाहरू छन् । मानव अधिकार मानवलाई मानव भएर बाँच्न चाहिने न्यूनतम आधारभूत अधिकारहरूको समष्टिगत रूप हो ।

मानव अधिकारको अवधारणा नैतिकता तथा मर्यादासँग घनिष्ट सम्बन्ध राख्दछ । समुदायका सबै मूल्य र मान्यताहरू कानुनमा वर्णित हुँदैनन् । यस आधारमा मानव अधिकारको परिभाषा र नैतिक आधिकारलाई कानुनद्वारा संरक्षण नहुन पनि सक्छ । कानुनी अधिकार सहजै यकिन गर्न सकिन्छ । तर नैतिक अधिकारको कुरा फरक विषय हो ।

सामान्यतया पश्चिमी अवधारणाअनुसार मानव अधिकारहरू व्यक्तिकेन्द्रित एवं सर्वव्यापक हुन् । व्यक्तिका नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई केन्द्रमा लिइएको छ । यसै अवधारणाअनुसार नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारलाई प्रथम पुस्ताको मानव अधिकार (First Generation of Human Rights) भनिन्छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूलाई दोस्रो पुस्ताको मानव अधिकार (Second Generation of Human Rights) भनिन्छ । विकास र वातावरणसम्बन्धी अधिकारहरूलाई तेस्रो पुस्ताको मानव अधिकार (THIRD GENERATION OF HUMAN RIGHTS) को सङ्ज्ञा दिइएको छ ।

मानव अधिकारका सम्बन्धमा जेजति अवधारणा विकास हुँदै आए पनि मानव नै मानव अधिकारको केन्द्रबिन्दु हो र मानव भएको नाताले मानिसलाई स्वतः प्राप्त हुने अन्तरनिहित एवं नैसर्गिक अधिकार नै मानव अधिकार हुन् ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा नागरिक र राजनीतिक अधिकार (धारा १-२१) र आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार (धारा २२-२८) उल्लेख गरिएका छन् । यी अधिकारहरूलाई मानव अधिकारको समग्र दर्शनको आधार वा आधारभूत अधिकारहरूका रूपमा लिइएको पाइन्छ ।

हालैका वर्षहरूमा आएर तेस्रो पुस्ताका मानव अधिकारको अवधारणा अघि सारिएको छ । यी अधिकारहरूलाई सामूहिक (Collective) वा पारस्परिक (Solidarity) अधिकार पनि भन्ने गरिन्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा मानव अधिकारको चरित्र प्रकृतिलाई पहिलोपटक स्वीकार गरेपछि मानव अधिकारको विश्वव्यापकता तथा अविभाज्यताका बारे बहस प्रारम्भ भएको पाइन्छ । मानव अधिकारका मूलभूत सिद्धान्तहरू, विश्वव्यापकता, समानता तथा अभेदभाव, अन्तरनिर्भरता र अविभाज्यता हुन् ।

ऐतिहासिक विकासक्रम, मानव अधिकारको सिद्धान्त तथा व्यवहारको ऐतिहासिक चर्चा गर्दा मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न पक्षको चर्चा गर्नुपर्दछ । मानव अधिकारको ऐतिहासिक उत्पत्तिको कुरा गर्दा पश्चिमी अनुभव, नैतिक, दार्शनिक तथा राजनीतिक सिद्धान्तहरूसँग विकासलाई जोड्ने गरिएको छ । तापनि पूर्वीय अवधारणासँग मानव अधिकारलाई पृथक् राखेर हेर्न सकिँदैन । वास्तवमा सन् १९४५ पछि मात्र तीव्रतर रूपमा मानव अधिकारको अवधारणालाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको रूपमा लिन थालिएको हो । यसमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महत्वपूर्ण तथा अग्रणी भूमिका रहेको छ । मानव अधिकारको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई देहायबमोजिम अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

क. म्यानाकार्टा (Magna Carta) १२१५ :

राजनीतिक दर्शनमा ग्रिक दर्शनले नागरिक समाजको संरचनामा व्यक्तिको भूमिकालाई जोड दिएका थिए । फलतः 'मानिसका अधिकारहरू' सम्बन्धमा पश्चिमको ऐतिहासिक कालभरी नै बहस भयो । प्लेटो र सोक्रेटसको कालमा पनि यो विवाद प्राकृतिक कानुन र आदर्शवादसँग जोडिन पुग्यो । राज्यको उत्पत्तिपछि आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्न शासकहरूले जनताका अधिकारलाई कुनै न कुनै रूपमा अपहरण गर्ने प्रयत्न गरे । पछिका शताब्दीहरूमा भएका राजाको विशेषाधिकार र

जनताका अधिकारहरूबीचको द्वन्द्वले मौलिक एवं नागरिक अधिकारको विकासतर्फ डोऱ्यायो । उदाहरणको लागि बेलायतमा यी अधिकारहरू सर्वप्रथम सन् १२१५ मा म्याग्नाकार्टा (Magna Carta) एवं कानुनको उचित प्रयोगको कमन लको सिद्धान्त र बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटबाट संरक्षण गरिएको थियो ।

जनताका अधिकारहरूको रक्षा अधिकार सुनिश्चित गरिएको ऐतिहासिक दस्तावेज हो म्याग्नाकार्टा । सन् १२१५ सम्म बेलायतका सबै कानुनहरू अलिखित थिए । म्याग्नाकार्टा नै बेलायतको इतिहासमा पहिलो लिखित कानुनी दस्तावेज हो । सन् १२१५ मा राजाद्वारा हस्ताक्षर गरिएको सो म्याग्नाकार्टामा प्रदत्त मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरू निम्न थिए ।

- कानुन बनाउने अधिकार संसदलाई मात्र हुनुपर्ने ।
- संसद्को अधिवेशन नियमित रूपमा बोलाउनुपर्ने ।
- संसद्को स्वीकृतिविना राजाले कुनै पनि कर लगाउन नपाउने ।
- कानुनको सर्वोच्चता र स्वतन्त्र न्यायव्यवस्था हुनुपर्ने ।
- कानुनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनामा राख्न नपाइने आदि ।

म्याग्नाकार्टाले दिएका अधिकारहरू बेलायती शासकहरूले पटकपटक अपहरण गर्ने चेष्टा गर्दै आएकाले बेलायतको इतिहासमा लामो समयसम्म राजा र संसद्का बीचमा सङ्घर्ष चलिरह्यो ।

ख. अधिकारपत्र, १६२८ (Petition of Rights, 1628) :

यो अधिकारपत्र (Petition of Rights, 1628) बेलायतमा जारी भएको हो । यसका लागि ब्रिटिस न्यायाधीश एडवर्ड कोक (Edward Coke) को भूमिका उल्लेख्य छ । कोकले आफू न्यायाधीश हुँदा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्न सक्रिय योगदान दिएका थिए । त्यसबेला राजाबाट गैरकानुनी किसिमले जनताका मौलिक हक, अधिकार, स्वतन्त्रताको अपहरण गर्ने क्रियाकलापहरू बढ्दै गएको परिप्रेक्ष्यमा कोकको सक्रियतामा सन् १६२८ मा संसद्बाट यो अधिकारपत्र जारी भयो । यस अधिकारपत्रले मुख्यतः राजाले संसद्को सहमतिबेगर कर वा ऋण उठाउन नपाउने, मनोमानी किसिमले गिरफ्तार वा बन्दी बनाउन नपाइने, शान्तिको समयमा सैनिक कानुनको प्रयोग गर्न नपाइने, नागरिकको घरहरूमा सैनिकको प्रयोग गैरकानुनी हुने जस्ता व्यवस्था गरी व्यक्तिका मौलिक स्वतन्त्रताहरूको संरक्षण गऱ्यो । यस अधिकारपत्रले बेलायती राजामा निहित सार्वभौमसत्ता बेलायती संसद्मा हस्तान्तरण गर्ने पहिलो कदम थियो ।

ग. बन्दी प्रत्यक्षीकरण ऐन, १६४० र १६४९ : Habeas Corpus Act

बेलायती इतिहासमा व्यक्तिका मौलिक स्वतन्त्रताहरूको संरक्षण गर्ने सिलसिलामा सन् १६४० र १६४९ का बन्दी प्रत्यक्षीकरण ऐनहरू (habeas corpus act 1640 and 1649) को पनि महत्वपूर्ण भूमिका छ । यो एक विशेषाधिकार सम्पन्न रिट हो । संसद्बाट सन् १६४० मा जारी गरिएको सो बन्दी प्रत्यक्षीकरण ऐनको कारण बैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण गरिएका नागरिकहरूले अदालती उपचार पाउन सक्ने भए । सो ऐनमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कानुनविपरीत थुनामा राख्न नपाइने प्रस्ट व्यवस्था गरेको थियो ।

घ. बिल अफ राइट (Bill of Right) & १६८९ :

सन् १६८८ को गौरवमय क्रान्तिले बेलायती राजा र संसद्बीचको करिब एक सय वर्ष लामो द्वन्द्वलाई रक्तविहीन तरिकाले समाप्त गऱ्यो । त्यसपछि राजाको अधिकार तोक्ने एउटा दस्तावेज बनाइयो, जसलाई Bill of Rights भनिन्छ । यो राजा र जनप्रतिनिधिबीचको सामाजिक सम्झौता थियो । Bill of Rights मा राजाका अधिकारको सट्टा जनताको सार्वभौम अधिकारको उल्लेख गरिएको थियो । सो घोषणापत्रमा अन्य कुराका अतिरिक्त कानुनको अगाडि समानता, संसद्बाट पारित कानुनको सर्वोच्चता, संसद्को स्वीकृतिविना कर उठाउन नपाउने, कुनै पनि व्यक्तिलाई क्रूर र निर्दयतापूर्ण यातना दिन नहुने, व्यक्तिलाई सम्पत्तिसम्बन्धी स्वतन्त्रता हुने आदि कुराहरू उल्लेख भएकाले यसलाई दोस्रो म्याग्नाकार्टा पनि भनिन्छ ।

ङ. अमेरिकी स्वतन्त्रताको घोषणा, १७७६ : (American Declaration of Independence)

युरोपमा फैलिएको आन्दोलन र सुधारबाट अमेरिका पनि अलग रहन सकेन । अमेरिकी स्वतन्त्रता सङ्ग्रामले राज्यको मौलिक हक र जनताको मौलिक हकलाई जोड्ने काम गऱ्यो । बेलायतको उपनिवेशबाट स्वतन्त्र भएपछि अमेरिकीहरूले मौलिक हक एवं स्वतन्त्रताबारे सोच्न थाले । यो अमेरिकी घोषणापत्रमा स्पष्ट रूपमा भनिएको छ, "हामीले आत्मसात् गर्नुपर्छ सबै मानिस समान रूपमा जन्मेका हुन्छन् । उनीहरूलाई सृष्टिबाट नै निश्चित अनुल्लङ्घनीय अधिकारहरू प्रदान गरिएको हुन्छ । त्यसमा जीवन स्वतन्त्रता र आनन्दको खोजीजस्ता अधिकार पर्दछन्" । साथै, सो घोषणामा भनिएको छ, "सरकारले जनताका मौलिक हकाधिकारको अपहरण गर्छ भने त्यस्तो सरकारलाई परिवर्तन गर्ने अधिकार पनि जनतामा निहित रहन्छ" । जीवनको स्वतन्त्रता, कानुनका अगाडि समानता, सम्पत्तिसम्बन्धी स्वतन्त्रता, विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, गैरकानुनी थुनाविरुद्धको अधिकार आदि अधिकारहरू सो घोषणामा उल्लेख थिए । अमेरिकी घोषणा मानव अधिकार अविभाज्य, अहरणीय तथा नैसर्गिक अधिकार भएको कुरा स्थापित गर्न एक कोसेढुङ्गा साबित भयो ।

च. मानव अधिकारको फ्रान्सेली घोषणापत्र, १७८९:

विश्वमा देखापरेको मानव अधिकारप्रतिको जनचेतनाको लहरको फलस्वरूप सन् १७७९ को फ्रान्सेली राज्यक्रान्ति सफल भएको थियो । व्यक्तिलाई पनि राज्यलाई जस्तै स्वतन्त्रता र आत्मनिर्णयको अधिकार छ भन्ने धारणाको विकास भइसकेको थियो । सन् १७८९ मा जारी भएको मानव अधिकारको फ्रान्सेली घोषणापत्रमा अमेरिकी स्वतन्त्रताको घोषणापत्रमा अन्तरनिहित मर्म तथा भावनालाई प्रतिविम्बित गरिएको थियो । यस घोषणापत्रमा नागरिक तथा राजनीतिक दुवै किसिमका अधिकारहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सन १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा प्रदत्त अधिकारहरूको प्रारूप यस घोषणापत्रमा गरिएको थियो भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

छ. १८१५ को भियना सम्मेलन (Vienna Congress of 1815) :

नेपोलियन बोनापार्ट वाटर लु युद्धमा पराजित भएपछि युरोपको इतिहासमा पुनः शक्ति सन्तुलनको स्थिति बिग्रन पुग्यो । युरोपमा स्थायी रूपमा युद्धको अन्त्य गरी व्यापक जनहत्या रोकी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका केही नियमहरू प्रतिपादन गर्ने उद्देश्यले सेप्टेम्बर १८१४ देखि जुन १८१५ सम्म अस्ट्रियाको भियनामा युरोपेली राज्यहरूको सम्मेलन भएको थियो । सो सम्मेलनमा अस्ट्रिया, फ्रान्स, ब्रिटेन, पोर्चुगल, पर्सिया, स्पेन, स्विडेन एवं रुसको सहभागिता थियो । युरोपमा विद्यमान दास प्रथा तथा दास व्यापारलाई रोक्ने उद्देश्य लिएको उक्त सम्मेलनले दास प्रथा तथा दास व्यापारलाई निषेधित गर्ने प्रयत्न गऱ्यो । समग्रमा भन्ने हो भने १८१५ देखि १८८५ का अवधिमा दास प्रथाको उन्मूलन गर्ने सम्बन्धमा धेरै सन्धिहरू सम्पन्न भएका भए पनि उल्लेख्य सफलता भएको देखिँदैन । तथापि उक्त सम्मेलन दासताजस्तो अमानवीय व्यवहारको दमनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय जगत्लाई घचघच्याउन सफल भयो ।

ज. बर्लिन सम्मेलन, १८८५ (Berlin Confrence) :

सन् १८८५ मा अफ्रिकामा दास प्रथा रोक्ने सम्बन्धमा जर्मनको बर्लिनमा एउटा सम्मेलन भयो । १६ राष्ट्रहरूले भाग लिएको सो सम्मेलनको मूल उद्देश्य नै अफ्रिकी महादेशमा व्याप्त दास प्रथा रोक्नु थियो । सो सम्मेलनका सहभागी राष्ट्रहरूले आ-आफ्ना इलाकाभित्र दास प्रथा एवं दास व्यापारलाई प्रतिबन्ध लगाउने प्रतिबद्धता जाहेर गर्दै एउटा सन्धिमा हस्ताक्षर गरेका थिए ।

झ. ब्रसेल्स सम्मेलन (Brussels Coference) १८९० :

त्यसै गरी दासता र दास व्यापारलाई निषेध गर्ने उद्देश्यले सन् १८९० मा बेल्जियमको ब्रसेल्समा एउटा सम्मेलन भएको थियो । यस सम्मेलनको फलस्वरूप १८ राष्ट्रहरूले दासता विरोधी कानुनमा पनि सहमति जनाए । सम्मेलनका सहभागी

राष्ट्रहरूले आ-आफ्ना इलाकाभित्र तथा खुला समुद्रमा गरिएको दास व्यापारलाई जुनसुकै रूपमा गरिएको भए पनि अवैधानिक मान्ने र सो सम्बन्धमा कडा कारबाही गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरे ।

ञ. हेग सम्मेलनहरू १८९९ र १९०७ (Hague Confrences, 1899 and 1907)

उद्योग र प्रविधिको क्षेत्रमा दिनानुदिन भइरहेको उन्नतिको कारणले एकातिर राष्ट्रहरूबीच एकआपसमा निर्भरताको स्थिति सिर्जना भई अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध पनि विस्तार हुँदै गइरहेको थियो भने अर्कातिर युद्धको सम्भावना पनि त्यत्तिकै प्रबल हुँदै गएको थियो । सम्भावित युद्धको खतराबाट युरोपेलीहरूलाई जोगाइराख्न त्यस्तो युद्धबाट जनधनमा पर्ने क्षतिबाट मानव अधिकारको हनन हुन नदिने उद्देश्यका साथ नेदरल्यान्डको हेगमा सन् १८९९ र १९०७ मा सम्मेलनहरू भएका थिए । निःशस्त्रीकरण तथा अन्तर्राष्ट्रिय विवादको शान्तिपूर्ण समाधानजस्ता उद्देश्य लिएर यी सम्मेलनहरूको आयोजना गरिए । निःशस्त्रीकरणको क्षेत्रमा अपेक्षित सफलता हासिल गर्न नसके पनि अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरूको शान्तिपूर्ण समाधान गर्ने अवधारणाको विकास गर्न भने यी सम्मेलनहरूले प्रयास गरे ।

परिच्छेद २

राष्ट्रसंघ (League of Nations) र संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना (United Nations Organization)

विश्वशान्तिको स्थापना तथा मानव अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणको लागि एउटा प्रभावशाली अन्तर्राष्ट्रिय संगठनको आवश्यकता महसुस भएको थियो । यस सम्बन्धमा हेग सम्मेलनहरूमा समेत विशेष प्रयत्नहरू गरिएका थिए । तर हातहतियारको होडबाजी, राष्ट्रहरूबीचको शक्तिसङ्घर्षलगायतका विविध कारणले गर्दा सन् १९१४-१८ मा प्रथम विश्वयुद्धको भयावह घटना विश्व समुदायले भोग्नुपरेको थियो । यस विश्वयुद्धमा असङ्ख्य धनजनको क्षति भयो ।

विश्वशान्ति र मानव अधिकारका मूलभूत मान्यतालाई जीवन्तता दिने उद्देश्यले विश्वमा एउटा संगठनको स्थापना आवश्यक भएको कुरामा जोड दिन थालियो । सन् १९१९ मा सम्पन्न पेरिस शान्ति सम्मेलनले अमेरिका र बेलायतका विद्वानहरू मिलेर र हर्टद्वारा तयार पारिएको मस्यौदा (Hirst Miller Draft) स्वीकार गऱ्यो र २८ अप्रिल १९१९ मा Covenant of League पारित गरियो । त्यस समयमा सम्पन्न शान्तिसन्धिहरूमध्ये महत्वपूर्ण मानिने भर्सेलिज सन्धि लागू भएपछि १० जनवरी १९२० मा राष्ट्र संघ (League of Nations) विधिवत् स्थापित भयो ।

राष्ट्रसंघलाई युद्धको बालक पनि भनिन्थ्यो, जसको मूल उद्देश्य मानव अधिकार, मानवीय हित तथा विश्वशान्तिसँग सम्बन्धित थियो । यसको विधान (Covenant) एउटा बहुपक्षीय सन्धि थियो । समग्रंमा हेर्ने हो भने राष्ट्र संघको स्थापना भएपछि मानव अधिकारहरू अन्तर्राष्ट्रिय पृष्ठभूमिकामा थप विकसित भए । यद्यपि मानव अधिकारसम्बन्धी कुरा राष्ट्र संघको विधान (Covenant) मा प्रत्यक्ष एवं व्यक्त रूपमा उल्लेख थिएनन् । तर सो संगठन अल्पसङ्ख्यकहरूको संरक्षण र युद्धमा हारेका क्षेत्रका उपनिवेशहरूमा बसोबास गर्ने बासिन्दाहरूको संरक्षणमा सक्रिय भयो ।

प्रथम विश्वयुद्धको समाप्तिका सम्बन्धमा विभिन्न त्यस्ता शान्ति सन्धिहरू सम्पन्न भएका थिए । ती शान्ति सन्धिहरूलाई तीन प्रकारमा विभाजन गरिएको थियो -

१) शक्तिशाली राष्ट्रहरू तथा ग्रिस, चेकोस्लोभाकिया, पोल्यान्ड आदि राष्ट्रहरूबीचको शान्ति सन्धि, २) बुल्गेरिया, अस्ट्रिया, हङ्गेरी र टर्कीबीचको शान्ति सन्धि ३) माथिल्लो सिलेजिया (Upper Silesia) र मेमेल क्षेत्र (Memel Territory) सम्बन्धी शान्ति सन्धिहरू । यी शान्ति सन्धिहरूमा जीवन स्वतन्त्रताको रक्षा, भाषा, जाति, धर्मको भेदभावविना धर्म अवलम्बनको स्वतन्त्रता, कानुनका अगाडि समानताको अधिकार, सबै पक्ष राष्ट्रहरूका नागरिकहरूको राजनीतिक तथा नागरिक अधिकारको संरक्षण, धार्मिक सङ्घसंस्था समेत खोल्न पाउने अधिकार, सरकारले बालबालिकालाई प्राथमिक शिक्षा दिलाउने व्यवस्था गर्नुपर्ने कुराहरू उल्लेख छन् ।

उपनिवेशका बासिन्दाहरूको संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकताको फलस्वरूप राष्ट्रसंघको Mandate System सिर्जना भयो । सो mandate अन्तर्गतका भूभागमा शासित जनताहरूको धर्म एवं अन्तस्करणको स्वतन्त्रतालाई प्रत्याभूति दिइयो । त्यस्तै, त्यस क्षेत्रमा दासता एवं दास व्यापारलाई पूर्णतः उन्मूलन गर्ने कानुनी आश्वासन प्रदान गरियो । त्यसपछि सन् १९१९ एवं सन् १९२७ मा राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा दास एवं दास व्यापार उन्मूलन अभियानको निर्माण गरियो । यस अन्तर्गत दासताका सबै रूपहरूलाई उन्मूलन गर्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित राष्ट्रहरूद्वारा प्रतिज्ञा गरियो ।

राष्ट्रसंघको विधान (Covenant) मा नै लोग्नेमानिस, स्वास्नीमानिस तथा बालबालिकाको लागि श्रमको न्यायोचित तथा मानवीय अवस्थाहरू “fair and human conditions of labour for men, women and children" को लक्ष्य स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको थियो । प्रथम विश्वयुद्धको वीभत्स घटनाले सामाजिक न्यायविना विश्वशान्ति सम्भव नभएको कुरा प्रमाणित गरिदियो । फलस्वरूप मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय शान्तिको परिकल्पना लिएर गठित राष्ट्र संघले १९१९ को भर्सेलिज सन्धिको भाग १३ मा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको विधानको व्यवस्था गरी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सँगठन (International Labour Organization) नामक अन्तर्राष्ट्रिय संगठनको स्थापना गर्‍यो । अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (International Labour Organization) राष्ट्र संघको अभिन्न अङ्ग र राष्ट्रसंघ अन्तर्गतको एक स्वायत्त संगठनको रूपमा स्थापित छ ।

राष्ट्रसंघका सदस्यहरूले आफ्नो कर्तव्यप्रति उदासीनता देखाएको र राष्ट्रसंघ शक्तिसम्पन्न नभएको कारणले सन् १९३९-१९४५ मा दोस्रो विश्वयुद्ध भयो । अत्याधुनिक हातहतियारको होडबाजी चलिरहेको अवस्थामा भएको उक्त वीभत्सकारी घटनामा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका मूल्य-मान्यता तथा मानव अधिकारको व्यापक उल्लङ्घन भयो । युद्ध समाप्त गरी विश्वशान्ति स्थापना गर्न सक्षम अन्तर्राष्ट्रिय संगठनको आवश्यकता

महसुस भई विभिन्न प्रयासहरू हुन थाले । फलतः २७ जुन १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघ (United Nations Organizations) को बडापत्र जारी भयो र १९४६ मा राष्ट्रसंघको विघटन भयो ।

दोस्रो विश्वयुद्धपछि मानव अधिकार

दोस्रो विश्वयुद्धपूर्व मानव अधिकारको विषय मूलतः राष्ट्रिय सिमानामा सीमित थियो । त्यस्ता अधिकारहरू श्रमिक एवं अल्पसङ्ख्यकको अधिकारजस्ता निश्चित सीमाभित्र सङ्कुचित थिए । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने दोस्रो विश्वयुद्धको त्रासदीले मानव अधिकारको आधुनिक मान्यताको विकास गऱ्यो । अमेरिकी राष्ट्रपति रुजवेल्टको सन् १९४१ का चार स्वतन्त्रताहरू (वाक् स्वतन्त्रता, आस्थाको स्वतन्त्रता, डरबाट स्वतन्त्रता र अभावबाट स्वतन्त्रता) को घोषणाले यी अधिकारहरूलाई सर्वव्यापी रूपमा लागू हुने स्तरमा स्थापित गऱ्यो । साथै द्वितीय विश्वयुद्धको समयमै नयाँ र प्रगतिशील अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको आवश्यकता महसुस गरियो । सन १९४५ मा संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापना भएपछि विश्वभरका मानिसहरू मानव अधिकारको समान संरक्षणको दायरामा आए । यसर्थ संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रलाई विश्वभरका मानिसहरूको मानव अधिकारको संरक्षणको व्यवस्था गर्न प्रथम अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको रूपमा लिइएको पाइन्छ । बडापत्रमा निहित व्यवस्थाहरूले सबै नागरिकका सर्वव्यापी अधिकारमा जोड दिन्छन् । द्वितीय विश्वयुद्धपछि मानव अधिकारको विश्वव्यापी चरित्र स्थापित हुन पुगेको देखिन्छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघपछि मानव अधिकार

सन्फ्रान्सिस्को सम्मेलन २६ जून १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र हस्ताक्षर गरिएको थियो । यो २४ अक्टोबर १९४५ देखि लागू भयो । संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्रको प्रस्तावना हेर्दा यसको उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति तथा सुरक्षा सुनिश्चित गर्ने देखिन्छ । युद्धको विभीषिकाबाट भावी सन्ततिलाई बचाउने भनी प्रस्तावनाको प्रारम्भमै उल्लेख गरिएको छ । बडापत्रले मानव अधिकारको आधुनिक कानुन र व्यवहारको आधार सिर्जना गरेका छन् । बडापत्रको धारा १ मा संयुक्त राष्ट्र संघका उद्देश्यहरूमध्ये जाति, लिङ्ग, भाषा वा धर्ममा भेदभाव नराखी सबैका निमित्त मौलिक हक एवं मानव अधिकारप्रति सम्मानको भाव प्रोत्साहित र विकास गर्नमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्राप्त गर्नु एक उद्देश्य रहेको छ । यो उद्देश्यको प्राप्तिका लागि आवश्यक कार्य गर्ने जिम्मा संयुक्त राष्ट्रसंघका प्रमुख अङ्गहरूलाई दिइएको छ । तीमध्ये महासभा तथा आर्थिक तथा सामाजिक परिषद मुख्य हुन् । बडापत्रका उल्लिखित अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाहरू पहिलो दृष्टिमा निकै साधारण जस्ता देखिन सक्छन् तर यथार्थमा यी व्यवस्थाहरूले मानव अधिकारको क्षेत्रमा विस्तृत आधार स्थापित गरिदिएका छन् ।

मानव अधिकारसँग सम्बन्धित मुख्य संयुक्त राष्टसंघीय अङ्गहरू

संयुक्त राष्ट्रसंघले मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने कार्यका ६ वटा अङ्गहरू - महासभा, सुरक्षा परिषद्, जिम्मा जमानी परिषद्, सचिवालय, आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयमार्फत गर्छ ।

क. महासभा (General Assembly)

संयुक्त राष्ट्रसंघका अन्य अङ्गहरूका तुलनामा महासभा बढी प्रतिनिधिमूलक छ । यो संयुक्त राष्ट्रसंघको मुख्य प्रतिनिधिमूलक निकाय हो । यसमा सबै सदस्य राष्ट्रहरूको सहभागिता हुन्छ र प्रत्येक सदस्यलाई एक मतको अधिकार छ । तर, यो विश्व संसद् भने होइन । यसले विभिन्न समयमा विभिन्न प्रस्ताव एवं सिफारिसहरू गरेको छ जसले विश्वव्यापी प्रभाव पार्दछ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा १९४८ यसको ज्वलन्त उदाहरण हो । सन् १९४८ मा विश्वव्यापी घोषणापत्र ग्रहण गरेपछि महासभाले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित धेरै घोषणा वा महासन्धिहरू ग्रहण गरिसकेको छ ।

महासभाले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित धेरै विषयहरू आफ्नो तेस्रो समिति (Third Commeetee) मा पठाउने गर्छ । मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कार्यहरू गर्नका लागि महासभामा विभिन्न ६ वटा समितिहरू गठन गरिएको छ । ती निम्न छन्-

१. प्रथम समिति (विशेष राजनीतिक समिति) : यसले राजनीतिक, अन्तर्राष्ट्रिय, सुरक्षा तथा निःशस्त्रीकरणसम्बन्धी मामिलाहरू हेर्ने ।
२. दोस्रो समिति : आर्थिक चरित्रका विषयहरू हेर्ने ।
३. तेस्रो समिति : सामाजिक, मानवतावादी तथा सांस्कृतिक मामिलाहरू हेर्ने ।
४. चौथो समिति : Decolonisation सम्बन्धी विषयहरू हेर्ने ।
५. पाँचौं समिति : प्रशासनिक तथा बजेट सम्बन्धी कुराहरू हेर्ने । यस्ता बजेट र प्रशासकीय विषयहरू मानव अधिकारसम्बन्धी सरोकारबाट उठेको हुनुपर्ने ।
६. छैटौं समिति : कानुनी प्रश्नहरू हेर्ने ।

यी सहायक अङ्गहरूले आ-आफ्ना क्षेत्रका विषयमा वार्षिक एवं विशेष प्रतिवेदन तयार पारी महासभासमक्ष पेस गर्छन् । महासभाले त्यस्ता प्रतिवेदनहरूउपर छलफल गर्दछ । यसरी महासभाले मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न घोषणापत्र पारित गरेर महासन्धि, प्रतिज्ञापत्र वा प्रोटोकलहरू ग्रहण गरेर वा तत्सम्बन्धमा प्रस्ताव पारित गरेर मानव अधिकारसम्बन्धी कानुनमा नयाँ आयाम थप्दै गएको छ ।

ख. मानव अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय उच्च आयुक्त :- (UN High Commissioner for Human Rights)

सन् १९९३ मा भियनामा सम्पन्न मानव अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय विश्व सम्मेलनमा मानव अधिकारको विषयउपर विस्तृत छलफल भई मानव

अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय केन्द्रमा अतिरिक्त सुविधाहरू थप हुनुपर्ने र मानव अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्च आयुक्तको स्थापना हुनुपर्ने माग गरियो ।

त्यसैको केही महिनापछि मानव अधिकारको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्च आयुक्तको पद स्थापना भएको थियो । संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट २० डिसेम्बर १९९३ मा ग्रहण गरिएको प्रस्ताव नं. ४८/१४१ बमोजिम उच्च आयुक्तको पद सिर्जना भएको थियो । उच्च आयुक्तले मानव अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय केन्द्र तथा अन्य उपयुक्त निकायहरूको माध्यमबाट परामर्शदातृ सेवा एवं अन्य सहायता उपलब्ध गराउने, नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्रभावकारी उपभोगको प्रवर्द्धन तथा संरक्षण गर्ने मानव अधिकारहरूप्रतिको आधार सुनिश्चित गर्न सबै सरोकारसँगको वार्तामा संलग्न हुने जस्ता कार्य गर्छन् ।

ग. सुरक्षा परिषद् (Security Council)

बडापत्रको धारा २४ अनुसार संयुक्त राष्ट्रसंघको सुरक्षा परिषद्को मुख्य जिम्मेवारी अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति तथा सुरक्षा कायम राख्नु हो । संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्रअन्तर्गत सुरक्षा परिषद्लाई मानव अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी कुनै क्षेत्राधिकार नभए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति तथा सुरक्षासम्बन्धी यसको क्षेत्राधिकारबाटै मानव अधिकार तथा मानवतावादी मामिलाहरूमा पनि यसको भूमिका गौण नभएको देखिन्छ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने बडापत्रको परिच्छेद ७ ले सुरक्षा परिषद्लाई मानव अधिकारको संरक्षण गर्न प्रत्यक्ष अधिकार नभए पनि अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति कायम राख्न बलपूर्वक कारबाही चलाउने अधिकार छ ।

घ. आर्थिक तथा सामाजिक परिषद् (Economic and Social Council)

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रको धारा ५५ (ग) मा आर्थिक तथा सामाजिक सहयोगको सम्बन्धमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी सम्मान तथा तिनको पालना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै धारा ६२ ले यस परिषद्लाई सबैका लागि मानव अधिकार एवं आधारभूत स्वतन्त्रताहरूको आधार एवं अभिवृद्धिका लागि सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ। परिषद्ले साधारण सभामा पेस गर्ने महासन्धिहरूको मस्यौदा गर्न तथा मानव अधिकारसम्बन्धी कुराहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनहरू आह्वान गर्न सक्छ ।

त्यस्तै, धारा ६४ अनुसार आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्ले विशिष्टीकृत निकायहरू (Specilized Agencies) बाट नियमित रूपमा प्रतिवेदन प्राप्त गर्न र उपयुक्त कारबाही गर्न सक्छ । परिषद्ले आफ्ना सिफारिसहरू र आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्रका विषयहरूउपर महासभाले गरेका सिफारिसहरू कार्यान्वयन गराउन लिएका कदमबारे संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्यहरू र विशिष्टीकृत निकायहरूबाट प्रतिवेदन

प्राप्त गर्ने र प्रतिवेदनहरू उपरको प्रतिक्रिया महासभालाई अवगत गराउने गर्छ । आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्ले आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रहरूमा र मानव अधिकारको संरक्षणका लागि आयोगहरू तथा अस्थायी समितिहरू गठन गर्न सक्ने अधिकार छ ।

ङ. मानव अधिकार आयोग (Commission on Human Rights)

आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्बाट सन् १९४६ मा मानव अधिकार आयोगको स्थापना गरिएको थियो । सन् १९४६ पछि यो आयोगको बैठक हरेक वर्ष बस्दै आएको छ । मानव अधिकारसम्बन्धी कुनै पनि विषयमा काम कारबाही गर्ने अख्तियारी पाएको यो आयोग नै मानव अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने प्रमुख निकाय हो ।

यसले मानव अधिकार सम्बन्धमा अध्ययन गरी सिफारिसहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय लिखितहरूको मस्यौदा गर्ने कार्य गर्छ । साथै यसले साधारणसभा वा आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्बाट जिम्मा दिइएका विशेष कामहरू पनि गर्छ । त्यस्ता कामहरूमा मानव अधिकारका आरोपित उल्लङ्घनहरूको अनुसन्धान तथा त्यस्ता उल्लङ्घनका सम्बन्धमा दिइएका संप्रेषण (Commucanation) हरूउपर विचार गर्ने कार्यसमेत पर्छ । मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्षेत्राधिकार भएका संयुक्त राष्ट्रसंघका अन्य निकायहरूसँग निकटतम सम्पर्कमा रही त्यस्ता निकायहरूलाई सहयोग पुऱ्याउनुका अतिरिक्त यसले संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रणालीमा मानव अधिकार सम्बन्धी क्रियाकलापहरूको समन्वय गर्न आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्लाई सहयोग गर्छ । हाल आएर यस आयोगलाई मानव अधिकार परिषद्ले विस्थापित गरेको छ ।

परिच्छेद ३

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८
(Universal Declaration of Human Rights 1948)

संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रले मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धनका लागि गरेका प्रावधानहरूको कार्यान्वयनका निमित्त १० डिसेम्बर १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र पारित गऱ्यो । यो घोषणापत्र मानव अधिकारसम्बन्धी पहिलो ऐतिहासिक एवम् अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज हो । यस घोषणापत्रलाई संयुक्त राष्ट्रसंघका सबै सदस्य राष्ट्रहरूले अनिवार्य रूपमा पालना गर्नुपर्दछ । सदस्य नहुनेलाई पनि उल्लङ्घन गर्ने अधिकार छैन । लामो अवधिसम्म सबै राष्ट्रहरूले यस घोषणापत्रलाई सर्वसम्मतिबाट पालना गरका कारण यसले विश्वव्यापी रूप धारण गरेको छ । त्यसको पूरा पाठ यस प्रकार छ -

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र १९४८

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १० डिसेम्बर १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा पारित प्रस्ताव नं. २१७ क (३) बाट ग्रहण र घोषणा गरिएको हो । यस घोषणापत्रमा धारा १ देखि ३० सम्मको व्यवस्था गरिएको छ । यसलाई नेपालले १४ मे, १९९१ मा अनुमोदन गऱ्यो । नेपालको संविधान तथा विविध कानुनहरूले यसलाई घरेलुकरण गरेको छ ।

प्रस्तावना

- मानव परिवारका सबै सदस्यहरूमा अन्तरनिहित प्रतिष्ठा तथा सम्मान र अविच्छिन्न अधिकारहरूको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिको आधार भएकोले,
- मानव अधिकारप्रति अवहेलना र अनादरको परिणामस्वरूप मानव जातिको अन्तस्करणाई नै आहत गर्ने बर्बरतापूर्ण कामहरू भएका र मानव जातिले आस्था र वाक् स्वतन्त्रताको तथा भय र अभावबाट मुक्तिको उपभोग गर्न पाउने विश्वको सिर्जना सर्वसाधारण जनताको उच्चतम आकाङ्क्षाको रूपमा घोषित भएकोले,

- अत्याचार र दमनको विरुद्ध अन्तिम उपायको रूपमा विद्रोह गर्न मानिसलाई बाध्य नगराउनका लागि कानुनको शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण गर्न अत्यावश्यक भएकोले,
- राष्ट्रहरूका बीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध विकास प्रवर्द्धन गर्न अत्यावश्यक भएकोले,
- संयुक्त राष्ट्रसंघका जनताहरूले बडापत्रमा मौलिक मानव अधिकारहरूमा व्यक्तिको प्रतिष्ठा तथा मूल्यमा र महिला तथा पुरुषका समान अधिकारहरूमा आफ्नो विश्वास पुनः पुष्टि गरेको र व्यापकतर स्वतन्त्रतामा सामाजिक प्रगति र अझ राम्रो जीवनस्तर प्रवर्द्धन गर्न उनीहरू दृढ भएकोले,
- सदस्य राष्ट्रहरूले संयुक्त राष्ट्रसंघसँगको सहयोगमा मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान र पालनाको प्रवर्द्धन हासिल गर्न प्रतिज्ञा गरेकोले,
- यो प्रतिज्ञा पूर्ण प्राप्तिको लागि यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको साझा बोध सर्वोत्तम महत्वको कुरा भएकोले

महासभाले

यस मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रलाई सबै जनताहरू र सबै राष्ट्रहरूले हासिल गर्ने एक साझा मापदण्डको रूपमा घोषणा गर्दछ र यस उद्देश्यका लागि प्रत्येक व्यक्ति र समाजका प्रत्येक अङ्गले यस घोषणापत्रलाई निरन्तर ध्यानमा राखी शिक्षण र शिक्षाका माध्यमबाट यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूप्रतिको सम्मान प्रवर्द्धन गर्न र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रगतिशील उपायहरूका माध्यमबाट सदस्य राष्ट्रहरू स्वयम्का जनताबीच र उनीहरूका क्षेत्राधिकार अन्तर्गतका इलाकाका जनताबीच यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी तथा प्रभावकारी मान्यता र पालना सुनिश्चित गर्न प्रयत्न गर्नेछ ।

धारा १ सबै व्यक्तिहरू जन्मजात स्वतन्त्र र प्रतिष्ठा तथा अधिकारमा समान हुन्छन् । उनीहरू विवेक र अन्तस्करणले युक्त भएका हुन्छन् । उनीहरूले भ्रातृत्वको भावना लिएर एकअर्काप्रति व्यवहार गर्नुपर्छ ।

धारा २ जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनैतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियतजस्ता कुनै पनि आधारमा कुनै किसिमको भेदभावविना प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको अधिकार हुनेछ ।

साथै कुनै पनि व्यक्ति रहेका मुलुक वा इलाका स्वतन्त्र, न्याय, स्वशासनरहित वा सार्वभौमसत्ताको अन्य कुनै पनि सीमाको अधीनमा रहेको जे भए तापनि

यस्तो मुलुक वा इलाकाको राजनीतिक, क्षेत्राधिकारगत वा अन्तर्राष्ट्रिय हैसियतका आधारमा कुनै पनि भेदभाव गरिने छैन ।

धारा ३ प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार हुनेछ ।

धारा ४ कसैलाई बाँधा वा दास बनाई राखिने छैन । कुनै पनि किसिमको दासत्व र दास व्यापारलाई निषेध गरिनेछ ।

धारा ५ कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन ।

धारा ६ कानुनको दृष्टिमा प्रत्येक व्यक्तिलाई सर्वत्र व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा ७ सबै व्यक्तिहरू कानुनको दृष्टिमा समान र कुनै पनि भेदभावविना कानुनको समान संरक्षणका हकदार छन् । सबै व्यक्तिहरूलाई यस घोषणापत्रको उल्लङ्घन गरी गरिएको कुनै पनि प्रकारको भेदभावविरुद्ध वा त्यस्तो भेदभावको दुरुत्साहनविरुद्ध समान संरक्षण पाउने अधिकार हुन्छ ।

धारा ८ प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान र कानुनद्वारा प्रद्धदत्त मौलिक अधिकारहरूको उल्लङ्घन गर्ने कार्यहरूविरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा ९ कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले गिरफ्तार गरिने, नजरबन्दमा राखिने वा देश निकाला गरिने छैन ।

धारा १० कुनै पनि व्यक्तिउपर लगाइएको फौजदारी अभियोगको र निजको अधिकार तथा दायित्वको निरूपण गर्दा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायाधिकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाइ गरी पाउने पूर्ण समानताको हक त्यस्तो व्यक्तिलाई हुनेछ ।

धारा ११ (१) दण्डनीय कसुरको अभियोग लागेका प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि आवश्यक सबै प्रत्याभूतिहरू प्राप्त भएको सार्वजनिक सुनुवाइमा कानुनबमोजिम दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष भएको अनुमान गरी पाउने अधिकार हुनेछ ।

(२) कुनै कार्य गर्दा वा नगर्दाको बखत राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानुन अन्तर्गत दण्डनीय कसुर नमानिने त्यस्ता कार्यका लागि कुनै पनि व्यक्तिलाई दण्डनीय कसुरको दोषी ठहराइने छैन, न त सो दण्डनीय कसुर गर्दाको बखत लागू रहेको सजायभन्दा बढी सजाय नै गरिनेछ ।

धारा १२ कुनै पनि व्यक्तिको गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमा स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप गरिने छैन, न त निजको प्रतिष्ठा तथा ख्यातिमा

गैरकानुनी आक्रमण नै गरिनेछ । प्रत्येक व्यक्तिलाई त्यस्तो हस्तक्षेप वा आक्रमणविरुद्ध कानुनको संरक्षण पाउने अधिकार हुनेछ ।

धारा १३ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्येक राष्ट्रको सिमानाभित्र आवतजावत गर्ने तथा आफ्नो आवास रोज्न पाउने स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशलगायत कुनै पनि देश छोड्न पाउने र आफ्नो देश फर्कन पाउने अधिकार हुन्छ ।

धारा १४ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई गैह्रकानुनी विभेद, डर, त्रास, दुर्व्यवहार वा यातना (Persecution) बाट उम्किन उन्य मुलुकमा शरण खोज्ने र लिने अधिकार छ ।

(२) गैर-राजनीतिक अपराधहरू वा संयुक्त राष्ट्रसंघका उद्देश्य र सिद्धान्तहरू विरुद्धका कार्यहरूबाट वास्तविक रूपमा उत्पन्न मुद्दाहरूमा यो अधिकारको उपभोग गर्न सकिने छैन ।

धारा १५ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई राष्ट्रियताको अधिकार हुनेछ ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले निजको राष्ट्रियताबाट वञ्चित गरिने छैन, न त राष्ट्रियता परिवर्तन गर्ने अधिकारबाट नै वञ्चित गरिनेछ ।

धारा १६ (१) उमेर पुगेका पुरुष तथा महिलालाई जाति, राष्ट्रियता वा धर्मको कारणले लगाइने कुनै पनि सीमाविना विवाह गरी परिवार बसाउने अधिकार हुनेछ ।

उनीहरूलाई विवाह गर्दाका बखत, बैवाहिक सम्बन्ध रहँदाका बखत र विवाह विच्छेदका बखत समान अधिकारहरू प्राप्त हुनेछ ।

(२) इच्छुक वरवधूको स्वतन्त्र तथा पूर्ण मञ्जुरीविना विवाह सम्पन्न गरिने छैन ।

(३) परिवार समाजको प्राकृतिक तथा मौलिक समूह एकाइ हो र परिवारले समाज तथा राष्ट्रबाट संरक्षण पाउनेछ ।

धारा १७ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई एक्लै वा अरूसँग मिलेर सम्पत्ति राख्ने अधिकार हुनेछ ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई स्वेच्छाचारी ढङ्गले निजको सम्पत्तिबाट वञ्चित गरिने छैन ।

धारा १८ प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार, सद्विवेक तथा धर्मको स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । यस अधिकारमा आफूले रोजेको धर्म वा आस्था परिवर्तन गर्ने स्वतन्त्रता र व्यक्तिगत रूपमा वा अरूसँग मिलेर तथा सार्वजनिक वा निजी रूपमा पूजाआजा, नियम, अभ्यास तथा शिक्षणमा आफ्नो धर्म वा आस्था प्रकट गर्न पाउने स्वतन्त्रतासमेत समावेश हुनेछ ।

धारा १९ प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ । यस अधिकारमाविना हस्तक्षेप आफ्ना विचारहरू राख्न पाउने स्वतन्त्रता, सिमानाको बन्देजविना कुनै पनि माध्यममार्फत सूचना र विचारहरू प्राप्त गर्ने, खोज्ने तथा प्रसार गर्ने स्वतन्त्रतासमेत समावेश हुनेछ ।

धारा २० (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शान्तिपूर्वक सभा गर्ने संगठनको स्वतन्त्रताको अधिकार छ ।

(२) कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै पनि संगठनमा लाग्न बाध्य गराउन सकिने छैन ।

धारा २१ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई प्रत्यक्ष वा स्वतन्त्र रूपले छानिएका प्रतिनिधिहरूमार्फत आफ्नो देशको सरकारमा भाग लिन पाउने अधिकार छ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो देशको सार्वजनिक सेवामा समान पहुँच पाउने अधिकार छ ।

(३) जनताको इच्छा नै सरकारको अख्तियारीको आधार हुनेछ । यो इच्छा विश्वव्यापी र समान मताधिकारद्वारा हुने आवधिक र निष्पक्ष निर्वाचनहरूद्वारा अभिव्यक्त राखिनेछ र त्यस्तो निर्वाचन गोप्य मतदान वा त्यस्तै स्वतन्त्र मतदान प्रक्रियाहरूबाट सम्पन्न हुनेछ ।

धारा २२ प्रत्येक व्यक्तिलाई समाजको एक सदस्यको हैसियतले सामाजिक सुरक्षाको अधिकार हुने र राष्ट्रिय प्रयत्न र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमार्फत र प्रत्येक राष्ट्रको संगठन र स्रोतहरूअनुरूप निजको प्रतिष्ठाको लागि र निजको व्यक्तित्वको स्वतन्त्र विकासको लागि अपरिहार्य आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको प्राप्तिको अधिकार हुनेछ ।

धारा २३ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई कामको रोजगारीको स्वतन्त्र छनोटको, कामको उपयुक्त र अनुकूल अवस्थाहरूको र बेरोजगारीविरुद्धको संरक्षणको अधिकार छ ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई कुनै पनि भेदभावविना समान कामको लागि समान पारिश्रमिकको अधिकार छ ।

(३) काम गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारको लागि मानवीय प्रतिष्ठा अनुकूलको स्थितिको विद्यमानता सुनिश्चित गर्ने काम उपयुक्त र अनुकूल अवस्थाहरूको अधिकार छ र त्यस्तो अधिकारलाई आवश्यक भएमा सामाजिक संरक्षणका अन्य साधनबाट परिपूरण गरिनेछ ।

(४) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो हितको रक्षाको लागि ट्रेड युनियन गठन गर्ने र त्यसमा सम्मिलित हुन पाउने अधिकार छ ।

धारा २४ प्रत्येक व्यक्तिलाई कार्यघण्टाको र तलबी आवधिक बिदाको मुनासिव सीमासहितको आराम र विश्रामको अधिकार छ।

धारा २५ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो र आफ्नो परिवारको स्वास्थ्य र कल्याणको लागि खाद्यान्न, कपडा, आवास र औषधोपचारको सुविधा र आवश्यक सामाजिक सेवाहरूलगायत पर्याप्त जीवनस्तरको अधिकार तथा बेरोजगारी, बिरामी, अशक्तता, विधवा, बुढेसकाल वा आफ्नो काबुबाहिरका परिस्थितिहरूमा जीविकोपार्जनका उपायका अभावमा सुरक्षा पाउने अधिकार छ।

(२) आमा र शिशुहरूलाई विशेष स्याहार र सहायता पाउने अधिकार छ। विवाह भई वा नभई जन्मेका सम्पूर्ण बालबालिकाहरूले समान सामाजिक संरक्षण पाउनेछन्।

धारा २६ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षाको अधिकार हुनेछ। कम्तीमा प्रारम्भिक र मौलिक तहमा शिक्षा निःशुल्क उपलब्ध हुनेछ। प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य हुनेछ। प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सबैका लागि सामान्यतः प्राप्य र पहुँचयोग्य बनाइनेछ र उच्च शिक्षा क्षमताका आधारमा सबैलाई समान रूपले पहुँचयोग्य हुनेछ।

(२) मानवीय व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रतिको सम्मान सुदृढ गर्ने तर्फ शिक्षा निर्देशित हुनेछ। शिक्षाले सबै राष्ट्र तथा जातीय, सामाजिक तथा धार्मिक समूहहरूबीच समझदारी, सहनशीलता र मित्रता प्रवर्द्धन गर्ने तथा शान्ति कायम गर्ने संयुक्त राष्ट्रसंघका क्रियाकलापहरूलाई अघि बढाउनेछ।

(३) मातापितालाई आफ्ना बालबालिकाहरूलाई दिइने शिक्षाको किसिम छनोट गर्ने पूर्ण अधिकार हुनेछ।

धारा २७ (१) प्रत्येक व्यक्तिलाई समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा स्वतन्त्र रूपले सहभागी हुने, कला उपयोग गर्ने र वैज्ञानिक प्रगति र सोको उपयोगको फाइदा उपभोग गर्ने अधिकार हुनेछ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफू लेखक भएको कुनै पनि वैज्ञानिक, साहित्यिक वा कलात्मक उत्पादनबाट उत्पन्न हुने नैतिक र भौतिक हितहरूको संरक्षणबाट फाइदा पाउने अधिकार हुनेछ।

धारा २८ प्रत्येक व्यक्तिलाई घोषणापत्रमा उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रताहरू पूर्ण रूपले प्राप्त गर्न सकिने सामाजिक र अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाको अधिकार छ।

धारा २९ (१) प्रत्येक व्यक्तिको समुदाय, जसमा मात्रै निजको व्यक्तित्वको स्वतन्त्र र पूर्ण विकास सम्भव छ, प्रतिको कर्तव्य छ ।

(२) आफ्नो अधिकारको र स्वतन्त्रताहरूको उपयोग गर्दा, प्रत्येक व्यक्ति अन्य व्यक्तिका अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उचित मान्यता र सम्मान हासिल गर्ने तथा प्रजातान्त्रिक समाजमा नैतिकता, सार्वजनिक व्यवस्था र जनकल्याण हासिल गर्ने एक मात्र उद्देश्यका लागि कानुनले निर्धारण गरेका प्रतिबन्धहरूको मात्र अधिनमा रहनेछ ।

(३) संयुक्त राष्ट्रसंघका उद्देश्य र सिद्धान्तहरूको प्रतिकूल हुने गरी कुनै पनि अवस्थामा यी अधिकार र स्वतन्त्रताहरूको उपभोग गर्न पाइने छैन ।

धारा ३० यस घोषणापत्रमा उल्लिखित कुनै पनि अधिकार र स्वतन्त्रताहरू नष्ट गर्ने उद्देश्यले कुनै पनि क्रियाकलापमा संलग्न हुन पाउने वा कुनै पनि कार्य गर्न पाउने अधिकार कुनै पनि राष्ट्र, समूह वा व्यक्तिलाई प्रदान गर्ने गरी यस घोषणापत्रमा उल्लिखित कुनै पनि कुराको व्याख्या गरिने छैन ।

नेपाल राज्यपक्ष भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरू

पृष्ठभूमि

विश्वभरि विभिन्न स्थानीय तथा राष्ट्रिय तहमा भएका मानव अधिकार सम्बन्धी सङ्घर्षले आधुनिक मानव अधिकारको विकास र विस्तार भयो । मानव अधिकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय तहमा संहिताकरण र संस्थागत गर्ने काम विधिवत रूपमा सन् १९४५ मा भयो । त्यसै दिन संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनासँगसँगै यसको बडापत्र जारी भयो । यस बडापत्रले विश्वव्यापी रूपमा सम्पूर्ण मानिसहरूका निमित्त विनाभेदभाव समान रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण, सम्वर्द्धन, पालना र उपभोग नभएसम्म विश्वमा शान्ति र प्रगति नहुने घोषणा गरियो । बडापत्रको धारा १ मा व्यवस्था भएअनुसार संयुक्त राष्ट्रसंघको मुख्य उद्देश्य भनेको अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति र सुरक्षा कायम गर्नु हो । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास र लोकहितका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र समर्थन जुटाउनु यसको अर्को उद्देश्य हो । त्यस्तै विनाभेदभाव सबै राष्ट्रका सबै जनतामाथि मौलिक हक र मानव अधिकारहरूप्रति सम्मान जगाउनु यसको अर्को उद्देश्य हो । सोहीअनुसार धारा ५५ मा समान अधिकार र जनताहरूको आत्मनिर्णयको अधिकारसम्बन्धी सिद्धान्तहरूलाई आत्मसात गर्दै जाति, लिङ्ग, भाषा वा धर्मको भेदभावविना सबैका लागि मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान र पालनाको घोषणा गरियो ।

यसै आधारमा सर्वप्रथम १० डिसेम्बर १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गरियो । यसै घोषणापत्रलाई व्याख्या र विस्तार गर्ने क्रममा अहिलेसम्म संयुक्त राष्ट्रसंघ तथा यसका निकायहरूअन्तर्गत मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सयौं घोषणापत्र, महासन्धि, अनुबन्ध र ऐच्छिक प्रलेखहरू पारित भएका छन् । तिनलाई हामी मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज भनेर पनि चिन्दछौं । घोषणापत्रहरूको संरक्षण, सम्वर्द्धन र पालना गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्यहरू कानुनी रूपमा बाध्य नहुने भएकोले हामी यसलाई सन्धिसम्झौताको कोटीमा राख्दैनौं । यसर्थ अनुबन्ध, महासन्धि र ऐच्छिक प्रलेखहरूलाई मात्र हामी मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता भनेर बुझ्दछौं । तर मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र यसको अपवाद हो जसलाई हामी सन्धिसम्झौताकै कोटीमा राख्दछौं । यहाँ नेपालले अनुमोदन गरेका तथा नेपालमाथि राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भएका तिनै बडापत्र, महासन्धि,

अनुबन्ध र ऐच्छिक सन्धिपत्रहरूका बारे सङ्क्षिप्त जानकारी प्रस्तुत छन् । आजसम्म विकसित भएका यी सन्धिसम्झौताहरू खासगरी व्यक्तिका निजी अधिकारसँग मात्र सम्बन्धित छन् । तसर्थ यी अधिकारहरूलाई हामी कुनै खास वर्ग वा समुदायका वर्गीय वा सामुदायिक वा सामूहिक अधिकार भन्न सक्दैनौं । यसको अर्थ हो - यी अधिकार हरूको दाबी, पालना र उपभोगका निमित्त सम्बन्धित व्यक्ति नै अघि सर्नुपर्ने हुन्छ । तर, अहिले विश्वमा मानव अधिकारलाई व्यक्तिका निजी अधिकारमा मात्र सीमित नराखी तिनलाई सामुदायिक वा सामूहिक अधिकारमा परिभाषा, व्याख्या र वर्गीकरण गरिनुपर्दछ भन्ने आवाज पनि त्यत्तिकै तीव्र रूपमा उठिरहेको छ । त्यस अवस्थामा हामीले त्यस्ता अधिकारहरूलाई 'मानव अधिकार' नभनी 'जनअधिकार' भन्नुपर्ने हुन्छ जसले सामूहिक अधिकारलाई बोध गराउँदछन् । अहिले आदिवासी समुदायसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रले मात्र केही मात्रामा सामूहिक अधिकारको अवधारणा सम्बोधन गर्न खोजेको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना गर्ने १९४५ को बडापत्रलाई विश्वका सबै राष्ट्रहरूले हस्ताक्षर र अनुमोदन गरिसकेका छन् । खास अवस्थामा विभिन्न राजनीतिक वा राष्ट्रिय कारणहरूले गर्दा कुनै राष्ट्रले यसमा हस्ताक्षर नगरे तापनि यसको विरोध गर्ने वा यसमा भएका प्रावधानहरूको उल्लङ्घन गर्ने अधिकार कसैलाई पनि छैन । उनीहरूले यसलाई नमान्न सक्छन् तर विरोध र उल्लङ्घन गर्न पाउँदैनन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुनबारे

अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुन (International Human Right Law) भन्नाले संयुक्त राष्ट्रसंघ अन्तर्गत विसित मानव अधिकारसँग सम्बन्धित घोषणापत्र (Declearation), महासन्धि (Convention), अनुबन्ध (Covenant), ऐच्छिक सन्धिपत्र (Optional Protocal) हरूको संयुक्त रूपलाई जनाउँदछ । यी सबैको समग्र रूपलाई मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू (International Human Rights Instruments) भनेर पनि चिनिन्छ । यी दस्तावेजहरूमध्येमा घोषणापत्र र प्रस्तावहरूलाई राष्ट्रहरूले हस्ताक्षर गरे तापनि तिनको प्रभाव बाध्यात्मक हुदैन । राष्ट्रिय तहमा तिनको पालना केकसरी गरिन्छ वा गरिँदैन भन्ने कुरा सम्बन्धित राष्ट्रको स्वविवेकमा भर पर्दछ । तर महासन्धि, अनुबन्ध वा ऐच्छिक सन्धिपत्रहरू अनुमोदन गरिसकेपछि राज्यपक्षमाथि तिनको पालना गर्नुपर्ने बाध्यात्मक दायित्व रहन्छ । यसको अपवाद भनेको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ हो । किनकि यसलाई विश्वव्यापी रूपमा सबैले स्वीकार गरेको हुँदा यसलाई प्राथमिक कानुनको मान्यता दिइएको छ ।

१. दासत्व महासन्धि, १९२६ Slavery convention, 1926

यो महासन्धि २५ सेप्टेम्बर १९२६ मा तत्कालीन राष्ट्रसंघको अगुवाइमा पारित भएपछि अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि ९ मार्च १९२७ देखि लागू भयो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघले ७ जुलाई १९५५ देखि लागू गऱ्यो । नेपालले यस महासन्धिलाई ७ जनवरी १९६३ मा अनुमोदन गरेपछि सोही मितिदेखि नेपालमाथि लागू भयो । यस महासन्धिसँग नेपालको संविधानका विभिन्न धारा, श्रम ऐन, २०४८, बालश्रम (निषेध गर्ने) ऐन, २०५६, कमैयाश्रम (निषेध गर्ने) ऐन २०५८ तथा मानव-बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ आदि सम्बन्धित छन् ।

यस महासन्धिमा १२ वटा धारा रहेका छन् । यसको प्रस्तावनामा सबै किसिमका दासत्वहरूको उन्मूलनका लागि गरिएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरूको स्मरण गरिएको छ । धारा १ मा दासत्वका सम्बन्धमा व्यापक परिभाषा गरिएको छ जसअनुसार कुनै पनि व्यक्तिलाई शोषण र बेचबिखन गर्ने प्रयोजनका लागि नियन्त्रणमा लिने कार्य पर्दछ । धारा २ मा सबै प्रकारका दासत्व र दासव्यापारको रोकथाम र अन्त्यका लागि चालिनुपर्ने प्रगतिशील कदमहरूबारे व्यवस्था गरिएको छ । धारा ३ मा दासव्यापारका निमित्त कुनै पनि जहाजको प्रयोग नगर्ने, धारा ४ मा एक राज्यपक्षले अर्को राज्यपक्षलाई सहयोग गर्ने तथा धारा ५ मा खास सार्वजनिक उद्देश्यका लागि बाहेक अन्य अवस्थामा बलजफ्ती श्रम प्रयोग गर्न नपाइने व्यवस्था छ ।

त्यस्तै, धारा ६ मा दासत्व र दासव्यापारलाई उन्मूलन गर्ने कानुनको उल्लङ्घन गर्नेहरूमाथि सजायको व्यवस्था हुनुपर्ने, धारा ७ मा यसरी बनाएका कानुन तथा नियमहरूबारे संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवलाई सूचना दिने तथा धारा ८ मा महासन्धिको प्रयोग वा व्याख्याका विषयलाई लिएर राज्यपक्षबीच उत्पन्न हुने विवादहरूको समाधानका लागि अन्तर्राष्ट्रिय अदालत जाने सम्बन्धी व्यवस्था छ । त्यस्तै महासन्धिको धारा १० र ११ मा अनुमोदनको प्रक्रिया तथा अन्य प्राविधिक विषयमा व्यवस्था गरिएको छ ।

२. जातिहत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 1948

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले ९ डिसेम्बर १९४८ मा पारित गरेपछि यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि यो १२ जनवरी १९५१ देखि लागू भयो । नेपालले यसलाई १७ जनवरी १९६९ मा अनुमोदन गरेपछि १७ अप्रिल १९६९ देखि नेपालमाथि लागू भयो । धारा १४ अनुसार यो महासन्धि लागू भएको

मितिले १० वर्षसम्म र त्यसपछि पनि निरन्तरता दिन चाहने राज्यपक्षका लागि थप ५ वर्षका लागि बहाल रहने प्रावधान छ। नेपालको सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ आदि यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन्।

यस महासन्धिमा १९ वटा धारा रहेका छन्। प्रस्तावनामा उल्लेख भएअनुसार यसको मुख्य उद्देश्य कुन खास जातिमाथि हुने हत्याको उन्मूलन गर्नु हो। धारा १ अनुसार शान्ति वा युद्धको समयमा जहिलेसुकै पनि जातिहत्या गर्ने कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअन्तर्गतको अपराध मानिएको छ। धारा २ मा पूर्ण वा आंशिक रूपमा राष्ट्रिय, साम्प्रदायिक, जातीय वा धार्मिक समूहलाई नाश गर्ने उद्देश्यले यस्तो कुनै जातीय समूहका सदस्यहरूको हत्या, गम्भीर शारीरिक वा मानवीय क्षति, भौतिक विनाश, सन्तान उत्पादनमा रोक तथा जन्मेका बालबालिकाको बलपूर्वक अर्को समूहमा हस्तान्तरण गर्ने कार्यलाई यस अपराधअन्तर्गत समेटिएको छ। धारा ३ मा जातिहत्यासम्बन्धी कार्यहरू दण्डनीय हुने, धारा ४ मा यस्तो अपराध गर्ने व्यक्ति शासक, सार्वजनिक अधिकारी वा निजी व्यक्ति जोसुकै भए पनि सजायको भागिदार हुने, धारा ५ मा दोषीमाथि कडा कारवाही गर्न आवश्यक कानुन बनाउने, धारा ६ मा आवश्यक परे त्यस्ता दोषीमाथि कारवाही चलाउन अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयबाट जाँचबुझ गराउने, धारा ७ मा जातिहत्यालाई राजनीतिक अपराध नमानी आवश्यकताअनुसार सुपुर्दगी गर्ने, धारा ८ मा जातिहत्याका रोकथाम र दमनका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्रअन्तर्गत अनुरोध गर्न सक्ने तथा धारा ९ देखि २० सम्म अनुमोदनसम्बन्धी विभिन्न प्रक्रिया र सम्बन्धित विषयहरूबारे व्यवस्था गरिएको छ।

३. जीउ मास्ने-बेच्ने तथा अरूको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धि,१९४९

Convention for the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the others 1949

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले २ डिसेम्बर १९४९ मा पारित गरेपछि अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि यो २५ जुलाई १९५१ देखि लागू भयो। यसलाई नेपालले २७ डिसेम्बर १९९५ मा अनुमोदन गरेपछि २७ मार्च १९९६ देखि नेपालमाथि राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भयो। नेपालको संविधानका विभिन्न धारा, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ तथा सुपुर्दगी ऐन २०५५ आदि यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन्।

यस महासन्धिमा २८ ओटा धारा रहेका छन्। प्रस्तावनामा वेश्यावृत्ति तथा वेश्यावृत्तिको उद्देश्यका लागि जीउ मास्नेबेच्ने कार्यलाई मानव अधिकार व्यक्तिको

प्रतिष्ठा तथा मूल्यसँग मेल नखाने कार्य भनिएको छ । धारा १ मा कामवासनाको तृप्तिका लागि सहमति लिएरै भए तापनि गरिने वेश्यावृत्ति र वेश्यावृत्तिको शोषण भनी परिभाषा गरिएको छ । धारा २ अनुसार वेश्यालय राख्ने, सञ्चालन गर्ने वा जानीजानी लगानी गर्ने वा लगानीमा सहभागी हुने तथा वेश्यावृत्तिको उद्देश्यका लागि कुनै स्थान प्रदान गर्ने वा भाडामा दिने वा लिने सबैलाई दोषी ठहऱ्याएको छ । धारा ३ मा यी सबै कार्यहरूलाई दण्डनीय ठानिएको छ ।

धारा ४ मा यस्ता कार्यमा मनशायपूर्वक सहभागी व्यक्तिसमेत दण्डनीय हुने धारा ५ मा यो व्यवस्था विदेशी नागरिकहरूका हकमा पनि लागू हुने, धारा ६ मा वेश्यावृत्तिमा लाग्ने वा लागेको भनी आशङ्का गरिएका व्यक्तिहरूको विवरण दर्ता गराउनुपर्ने वा निगरानीका लागि विशेष कागज गराई राख्नुपर्ने, धारा ७ मा कसुरदारलाई नागरिक अधिकारहरूबाट वञ्चित गर्ने, धारा ८ मा दोषी र अपराधीहरूको सुपुर्दगी, धारा ९ मा सुपुर्दगी गर्न नमिल्ने अवस्थामा देशभित्रै कारबाही चलाउने, धारा १० मा विदेशी राष्ट्रमा नै मुद्दा चली सजाय भुक्तान गरिसकेको भए धारा ९ को व्यवस्था लागू नहुने, धारा ११ मा महासन्धिको व्याख्या, धारा १२ मा राष्ट्रिय कानुनको क्षेत्राधिकार, धारा १३ मा उल्लिखित कसुरसम्बन्धी परस्परमा हुने अनुरोधपत्रहरूको कार्यान्वयन, धारा १४ मा त्यस्ता कसुरहरूको अनुसन्धानको परिणामको समन्वय वा केन्द्रीकरणको कार्य गर्ने सेवाको स्थापना, धारा १५ मा राज्यपक्षहरूबीच परस्परमा जानकारी गर्नेगराउने विषय, धारा १६ मा वेश्यावृत्तिको रोकथाम तथा पीडितहरूको पुनर्स्थापना र सामाजिक समायोजनका लागि सार्वजनिक तथा निजी शैक्षिक, स्वास्थ्य, सामाजिक, आर्थिक एवम् अन्य सम्बन्धित सेवाहरूमार्फत विभिन्न उपायहरू अपनाउने दायित्व सिर्जना गरिएको छ ।

त्यस्तै धारा १७ मा आप्रवास र बसाइँसराइको सन्दर्भमा वेश्यावृत्तिको उद्देश्यले नारी तथा पुरुष व्यक्तिहरूको व्यापारलाई नियन्त्रण गर्नको लागि चालिनुपर्ने कदम, धारा १८ मा विदेशी वेश्याहरूको पहिचान र उनीहरूबाट बेचबिखन गर्नेहरूको विवरण लिने, धारा १९ मा उनीहरूको स्वदेश फिर्ती नभएसम्म अस्थायी हेरचाह तथा जीवनयापनको व्यवस्था र स्वदेश फिर्तीमा सहयोग तथा बन्दोवस्त, धारा २० मा रोजगारीको खोजीका सिलसिलामा हुनसक्ने वेश्यावृत्तिको खतरालाई रोक्नका लागि रोजगारदाता संस्थाहरूको सुपरिवेक्षण, धारा २१ मा महासन्धिको कार्यान्वयनसम्बन्धी जानकारी तथा धारा २२ देखि २८ सम्म महासन्धिको व्याख्या, अनुमोदन प्रक्रिया र अन्य सम्बन्धित विषयहरूबारे व्यवस्था गरिएको छ ।

४. महिलाहरूको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९५२
Convention on the Political Rights of the Women, 1952

यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले २० डिसेम्बर १९५२ मा पारित गरेपछि यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूका लागि १ जुलाई १९५४ देखि लागू भएको हो । नेपालले यस महासन्धिलाई २६ अप्रिल १९६६ मा अनूमोदन गरेपछि २६ जुलाई १९६६ देखि नेपालमा लागू भयो । नेपालको संविधानका विभिन्न धारा, स्थानीय निकाय निर्वाचन ऐन, तथा संविधानसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०६४ - निजामति सेवा ऐन आदि अरु महासन्धिसँग सम्बन्धित छन् ।

प्रस्तावनामा उल्लेख भएअनुसार यो महासन्धि महिलाहरूको राजनीतिक अधिकारसँग सम्बन्धित छ । यसको मुख्य उद्देश्य स्वतन्त्र रूपमा छानिएका जनप्रतिनिधिहरूमार्फत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आफ्नो देश, सरकार र सार्वजनिक सेवामा समान रूपमा भाग लिन पाउने तथा समान पहुँच राख्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्दै महिला र पुरुषको हैसियतलाई समान बनाउनु हो । महासन्धिको धारा १ मा महिलाहरूले पुरुषसरह विनाभेदभाव सम्पूर्ण निर्वाचनहरूमा मतदान गर्न पाउने, धारा २ मा सार्वजनिक निकायहरूमा पुरुषसरह निर्वाचित हुन पाउने तथा धारा ३ मा सार्वजनिक पद धारण गरी सार्वजनिक कार्य गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै धारा ४ देखि धारा ११ सम्म महासन्धिको अनुमोदन प्रक्रिया र अन्य प्राविधिक सवालहरूबारे व्यवस्था गरिएको छ ।

५. २५ सेप्टेम्बर १९२६ मा जेनेभामा हस्ताक्षर गरिएको दासत्व महासन्धिलाई संशोधन गर्ने सन्धिपत्र १९९३ (Protocol amending the Slavery Convention signed at Geneva on 25 Sept.1926)

यस सन्धिपत्रलाई तत्कालीन राष्ट्रसंघले २५ सेम्टेम्बर १९२६ मा पारित गरेकोमा पछि संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले २३ अक्टोबर १९५३ मा संशोधन गरेपछि यो ७ डिसेम्बर १९५३ देखि सम्बन्धित राज्यपक्षहरूमाथि लागू भयो । नेपालले यस सन्धिपत्रलाई ७ जनवरी १९६३ मा अनुमोदन गरेपछि नेपालमाथि लागू भयो ।

यस सन्धिपत्रमा ५ वटा धारा रहेका छन् । यसको प्रस्तावनामा २५ सेम्टेम्बर १९२६ मा पारित दासत्व महासन्धिअर्न्तगत निर्धारित कर्तव्य तथा कार्यहरूलाई निरन्तरता दिने वाञ्छनीय ठानिएको छ भन्दै धारा १ मा यस सन्धिपत्रका आधारमा यसको अनुसूचीमा उल्लिखित महासन्धिलाई पूर्ण कानुनी शक्ति तथा प्रभाव दिन प्रतिज्ञा गरेको छ र धारा २ देखि ५ मा सन्धिपत्रको अनुमोदन तथा अन्य सम्बन्धित कार्यविधिबारे व्यवस्था गरिएको छ ।

६. दासत्व, दासव्यापार र दासत्वसमान संस्था र व्यवहारहरूको उन्मूलन सम्बन्धी पूरक महासन्धि, १९५६

Supplementary Convention on the Abolition of Slavery, the Slave Trade and Institutions and Practices Similar to Slavery 1956

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्को सर्वाधिकार सम्पन्न सम्मेलनले ७ सेप्टेम्बर १९५६ का दिन पारित गरेको हो । निर्धारित सङ्ख्यामा सदस्य राष्ट्रहरूले अनुमोदन गरिसकेपछि यो महासन्धि ३० अप्रिल १९५७ देखि उनीहरूमाथि लागू भयो । नेपालले ७ जनवरी १९६३ मा अनुमोदन गरेपछि सोही मितिदेखि महासन्धि नेपालमाथि लागू भयो ।

आजसम्म पनि विश्वका विभिन्न भागमा दासत्व, दासव्यापार र दासत्वसमान संस्था र व्यवहारहरू कायम रहेको उल्लेख गर्दै तिनको उन्मूलनसम्बन्धी कार्यलाई अझ प्रभावकारी बनाउन यस पूरक महासन्धिको व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको संविधानका विभिन्न धारा, श्रम ऐन २०४८, बालश्रम (निषेध गर्ने) ऐन २०५६, कमैयाश्रम (निषेध गर्ने ऐन) २०५८ तथा मानव-बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ आदि यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन् ।
जम्मा ६ खण्डमा विभाजित यस महासन्धिमा १५ वटा धारा रहेका छन् ।

७. जबर्जस्ती श्रम उन्मूलन विषयक महासन्धि, १९५७

यस महासन्धिलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासम्मेलनले २५ जुन १९५७ मा पारित गरेबमोजिम १७ जनवरी १९५९ देखि लागू भएको हो । यसलाई नेपालले सन् २००२ मा अनुमोदन गरेपछि सोही मितिदेखि नेपालमा राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भयो । नेपालको संविधानका विभिन्न धारा, श्रम ऐन २०४८, बालश्रम (निषेध गर्ने) ऐन २०५६, कमैयाश्रम (निषेध गर्ने) ऐन २०५८ तथा मानव-बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ आदि यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन् ।

यस महासन्धिमा १० वटा धारा रहेका छन् । यसको प्रस्तावनामा दासत्व, बँधुवा मजदुरी, बाल मजदुरी र ऋण वा कुनै अन्य करारीय दायित्व पूरा गर्न नसकेबापत कसैलाई जबर्जस्ती वा अनिवार्य श्रममा लगाउने वा श्रममा लगाएबापत त्यसको उचित पारिश्रमिक भुक्तानी नगर्नेजस्ता शोषणयुक्त कार्यहरूको उन्मूलनको लागि यस महासन्धिको आवश्यकता परेको कुरा जनाइएको छ। महासन्धिको धारा १ मा जबर्जस्ती श्रमको परिभाषा गरिएको छ, जसमा राजनीतिक, सामाजिक वा आर्थिक सिद्धान्त र जातीय, राष्ट्रिय वा धार्मिक वा कुनै पनि किसिमको जबर्जस्ती श्रमलाई समेटिएको

छ । धारा २ मा यस्तो श्रमको तत्काल खारेजीका निमित्त प्रभावकारी उपायहरू अवलम्बन र राज्यपक्षहरूमाथि दायित्व सिर्जना गरिएको छ । धारा ३ देखि १० सम्म यस महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने प्रक्रिया र अन्य कार्यविधिगत सवालहरूबारे व्यवस्था गरिएको छ ।

८. सबै प्रकारका जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५

International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination 1965

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले २१ डिसेम्बर १९६५ का दिन पारित गरेबमोजिम यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि ४ जनवरी १९६९ देखि यो लागू भएको हो । नेपालले ३० जनवरी १९७१ मा अनुमोदन गरेको तीसौं दिनदेखि यो महासन्धि नेपालमाथि लागू भयो । अनुमोदन गर्दा नेपालले धारा ४, ६ र २२ लाई तत्काल लागू गर्न नसक्ने भनी घोषणा गरेकोले ती धाराहरू नेपालमाथि हाल लागू छैनन् । नेपालको संविधानको विभिन्न धारा, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०६८, कानुनी सहायतासम्बन्धी ऐन, २०५४ तथा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ आदि यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन् ।

यस महासन्धिमा ३ भाग र २५ धारा रहेका छन् । महासन्धिको प्रस्तावनामा कुनै पनि आधारमा कसैलाई पनि भेदभाव गर्न नपाइने मानव अधिकारका आधारभूत सिद्धान्तहरूबारे उल्लेख गरिएको छ ।

धारा १ मा जातीय भेदभावको परिभाषा गर्दै राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा सार्वजनिक जीवन या अन्य कुनै पनि क्षेत्रमा जाति, वर्ण, वंश वा राष्ट्रिय वा जातीय उत्पत्तिमा आधारित कुनै पनि भेदभाव, बहिष्कार, प्रतिबन्ध वा प्राथमिकतालाई समावेश गरिएको छ । तर नागरिक र गैरनागरिकबीच हुने भेदभावका हकमा यो महासन्धि लागू नहुने भनिएको छ । धारा २ अनुसार राज्यपक्षहरूले जातीय विभेद हुने कार्यमा संलग्न सबै व्यक्ति, समूह वा संस्थाहरूलाई समेत कारबाही र सजाय हुने गरी कानुन निर्माण गर्न तथा न्यायिक उपचारको व्यवस्था गर्ने दायित्व सुम्पेको छ । धारा ३ अनुसार कुनै पनि किसिमका जातीय विखण्डन तथा रङ्गभेदको निन्दा गर्दै त्यस्ता सबै कार्य र व्यवहारहरूको रोकथाम, निषेध तथा उन्मूलन गर्न आह्वान गरिएको छ । धारा ४ मा जातीय उच्चतामा आधारित कुनै पनि प्रचारप्रसारका कार्य तथा संगठनहरूको निन्दा गर्नुपर्ने तथा कुनै जाति वा अर्को वर्ण वा सामाजिक उत्पत्तिका समूहविरुद्ध हुने हिंसाका कार्य वा त्यस्ता कार्यलाई प्रोत्साहन दिने जातीय

क्रियाकलापलाई सहायता दिने वा आर्थिक सहयोग दिने कार्यसमेतलाई कानुनद्वारा दण्डनीय घोषणा गर्नुपर्ने दायित्व सुम्पिएको छ ।

महासन्धिको धारा ५ मा जातीय विभेद उन्मूलन गर्नका लागि न्यायिक निकायमा समान व्यवहार, राज्यबाट संरक्षणको अधिकारलगायत नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको पालना र उपभोगबारे व्यवस्था गरिएको छ । यसमा कुनै पनि सार्वजनिक स्थान र सेवामा विनाविभेद सबैको समान पहुँचको अधिकारसमेत सुरक्षित गरिएको व्यवस्था गरिएको छ । धारा ७ मा विभेदका विरुद्ध भएका सम्पूर्ण अधिकारहरूका बारेमा शिक्षा, संस्कृति र सूचनाका क्षेत्रमा प्रभावकारी कदमहरू चालिनुपर्ने प्रावधान छ । धारा ८ देखि २५ सम्म राष्ट्रिय तहमा यस महासन्धिको कार्यान्वयन के-कसरी भएको छ भनी राज्यपक्षहरूबाट नियमित प्रतिवेदनहरू प्राप्त गरी अनुगमन गर्ने कार्यका निमित्त गठन हुने १८ सदस्यीय जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी समिति, यसको कार्यक्षेत्र र कार्यप्रणालीबारे व्यवस्था गरिएको छ । धारा ९ अनुसार पहिलो प्रतिवेदन सम्बन्धित राज्यपक्षमाथि महासन्धि लागू भएको एक वर्षभित्र र त्यसपछि प्रत्येक दुई वर्षमा तथा समितिले माग गरेबमोजिम आवधिक प्रतिवेदनहरू पेस गर्नुपर्दछ ।

९. आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६

International Eonvention on Economic, Social and Cultural Rights 1966

संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले १६ डिसेम्बर १९६६ मा पारित गरेको यो अनुबन्ध यसलाई अनुमोदन गर्ने राष्ट्रहरूमाथि ३ जनवरी १९७६ देखि लागू भयो । नेपालले १४ मे १९९१ मा अनुमोदन गरेपछि १४ अगस्त १९९१ देखि नेपालमाथि राष्ट्रिय कानुन सरह लागू भयो । नेपालको संविधानका विभिन्न धाराहरू, शिक्षा ऐन, बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८, श्रम ऐन २०४८, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ऐन २०५०, आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८, गरिबी निवारण कोष ऐन, २०६३, तथा ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ आदि यस अनुबन्धसँग सम्बन्धित छन् ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रका आधारमा यसै मितिमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारका विषयमा दुईवटा अलगअलग सन्धि पारित भएका हुन् । यी ५ वटै अधिकारका विषयमा एउटै सन्धि निर्माण गर्ने कुरामा समाजवादी र पुँजीवादी मुलुकहरूबीच सर्वसम्मति नभएपछि

यसरी फरकफरक सन्धि निर्माण गर्नुपरेको थियो । यसको अर्थ सदस्य राष्ट्रहरूलाई दुवै सन्धि वा पाँचवटै किसिमका अधिकारहरूको अनुमोदन गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेछ । इच्छा हुनेले दुवै सन्धिलाई अनुमोदन गरे । एउटा मात्र सन्धिलाई अनुमोदन गर्न चाहनेले त्यसै गरे । नेपालजस्ता मुलुकहरूले दुवै सन्धिलाई एकैसाथ अनुमोदन गरे ।

यस अनुबन्धमा ५ भाग र ३१ धारा रहेका छन् । धारा १ ले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारहरूको उपभोगका सवालमा आत्मनिर्णयको अधिकार प्रदान गरेको छ । यसको अर्थ हो उनीहरू आफ्नो देश र समुदायमा यी अधिकारहरूको संरक्षण, सम्वर्द्धन र उपभोग कसरी गरिनुपर्दछ भन्ने सवालमा निर्णय गर्न स्वतन्त्र छन् । जीवन धान्ने अधिकारहरूबाट उनीहरू कदापि वञ्चित हुने छैनन् । धारा २ अनुसार कुनै भेदभावविना राष्ट्रिय तहमा उपलब्ध स्रोत र अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक एवम् प्राविधिक सहयोगमा अधिकतम उपयोग गर्दै प्रगतिशील रूपमा यी अधिकारहरूको प्राप्तिका लागि राज्यले कदम चाल्नुपर्दछ । प्रगतिशील कदम भन्नाले एकैपटक यी अधिकारहरूको पालना र उपभोग सम्भव नहुने हुनाले क्रमशः गर्दै जाने भन्ने अर्थ हुन्छ । यस्ता प्रगतिशील कदमहरूभित्र आवश्यक कानुन निर्माण गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने, उल्लङ्घन भएमा प्रशासनिक तथा अदालती उपचार प्राप्त गर्ने र यसका लागि आवश्यक पर्ने बजेट, शिक्षा, तालिम र प्रचारप्रसार गर्ने जस्ता सबै कार्यहरू पर्दछन् ।

धारा ३ मा पुरुष र महिलाका बीचमा समान अधिकारको व्यवस्था छ । धारा ४ अनुसार यी अधिकारहरूलाई अनुचित रूपमा सीमित गर्ने गरी कानुन बनाउन निषेध गरिएको छ । धारा ५ अनुसार यी अधिकारहरू नष्ट गर्ने वा कुनै मुलुकमा उपभोग भइरहेको मौलिक मानव अधिकारहरू नष्ट गर्ने वा कुनै मुलुकमा उपभोग भइरहेका मौलिक मानव अधिकारहरू यस अनुबन्धको सहारा लिएर कटौती गर्न मनाही गरिएको छ । त्यस्तै धारा ६ मा रोजगारी धारा ७ मा काम गर्ने उचित वातावरण, समान पारिश्रमिक, भत्ता, सुविधा, विश्राम आदि, धारा ८ मा ट्रेड युनियन खोल्ने, महासंघ स्थापना गर्ने र हड्ताल गर्ने, धारा ९ मा सामाजिक बिमा र सुरक्षा, धारा १० मा विवाह, बालबालिकाको हेरचाह र शिक्षा, धारा ११ मा भोजन, वस्त्र र आवास, धारा १२ मा शारीरिक एवम् मानसिक स्वास्थ्य र यसका लागि आवश्यक पर्ने वातावरणीय तथा औद्योगिक सरसफाइ, रोग र महामारीको उपचार तथा नियन्त्रण एवं सबैलाई चिकित्सा सेवा तथा धारा १३, १४ मा सबैलाई अनिवार्य र निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा, सुलभ प्राविधिक एवंम व्यावसायिक माध्यमिक शिक्षा तथा धारा १५ मा सांस्कृतिक, कला र वैज्ञानिक आविष्कार एवम् तिनको लाभको उपयोगसम्बन्धी अधिकारहरू छन् । अधिकारहरूको पालना के-कसरी भएको छ भन्ने प्रतिवेदन आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्ले प्राप्त गरी अनुगमन गर्नेलगायत अनुमोदन गर्ने प्रक्रियाहरूबारे व्यवस्था

गरिएको छ । आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्ले २८ मे १९८५ मा एक प्रस्ताव पारित गरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी समिति गठन गरेपछि यस अनुबन्धअन्तर्गत राज्यपक्षहरूबाट राष्ट्रिय प्रतिवेदनहरू प्राप्त गर्ने र अनुगमन गर्ने कार्य यसै समितिले गर्दछ । अनुबन्धमा व्यवस्था भएअनुसार राज्यपक्षहरूले पहिलो प्रतिवेदन अनुबन्ध लागू भएको मितिले दुई वर्षभित्र र त्यसपछि प्रत्येक पाँच वर्षमा आवधिक प्रतिवेदनहरू पेस गर्नुपर्दछ ।

१०. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ International Convention on Civil and Political Rights 1966

यस अनुबन्धलाई पनि संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले १६ डिसेम्बर १९६६ का दिन पारित गऱ्यो । यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि यो २३ मार्च १९७६ देखि लागू भयो । नेपालले १४ मे १९९१ मा अनुमोदन गरेपछि १४ अगस्ट १९९१ देखि नेपालमाथि राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भयो । नेपालको संविधानको विभिन्न धारा, नागरिक अधिकार ऐन, २०१२, कारागार ऐन, २०१९, नेपाल सन्धि ऐन, २०४७, छापाखाना तथा प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८, न्याय प्रशासन ऐन, २०४८, यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तथा संविधानसभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०६३ आदि यस अनुबन्धसँग सम्बन्धित छन् । अनुबन्धमा ६ भाग र ५३ धारा रहेका छन् । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार एवम् आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी यी दुईवटै अनुबन्धमा धारा १ मा एकै किसिमका प्रावधानहरू छन् । तसर्थ यस धारा १ लाई साझा धारा पनि भनिन्छ । यसअनुसार नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारहरूका सवालमा पनि जनतालाई आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका हकमा जस्तै आत्मनिर्णयको अधिकार रहेको छ ।

धारा २ मा विनाभेदभाव यी अधिकारहरूको कार्यान्वयनका लागि संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाका साथै सरकारी निकायबाटै अधिकार उल्लङ्घन भए पनि प्रभावकारी न्यायिक उपचारको व्यवस्था, धारा ३ मा पुरुष र महिलाबीच हुने भेदभावको अन्त्य, धारा ४ मा सङ्कटकालीन अवस्थामा बाहेक कुनै पनि अधिकारहरू निलम्बन गर्न नपाइने, धारा ५ मा उपभोग गरिआएका अधिकारहरू कटौती गर्न नहुने तथा धारा ६ मा स्वेच्छाचारी रूपले कसैको पनि जीवनहरण गर्ने र आत्महत्या गर्ने कार्य नपाइने तथा अदालतको अन्तिम निर्णयबेगर मृत्युदण्ड दिन नपाइने व्यवस्था छ । अहिले त यसै अनुबन्धअन्तर्गत मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने सन्धिपत्र पनि पारित भइ सकेको छ जसका बारेमा तल चर्चा गरिनेछ ।

साथै धारा ७ मा यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायमा प्रतिबन्ध, धारा ८ मा सबै किसिमका दासत्व र दासव्यापार, कडा श्रम

तथा बँधुवा मजदुरी राख्न नपाइने, धारा ९ मा स्वेच्छाचारी पक्राउ, फौजदारी न्याय र क्षतिपूर्ति, धारा १० मा कारागारमा हुनुपर्ने मानवीय अवस्था, धारा ११ मा कुनै करारीय दायित्व पूरा नगरेबापत थुनामा राख्न नपाइने, धारा १२ मा स्वतन्त्र आवतजावत, देश छोड्न र फर्केर आउन पाउने, धारा १३ मा विदेशीहरूमाथि गरिने व्यवहार तथा धारा १४ मा फौजदारी न्यायप्रणाली, दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोषिता, वकिल राख्न पाउने, छिटोछरितो न्याय, कानुनी सहायता, आफू विरुद्धका साक्षीहरू परीक्षण गर्ने तथा आफैंविरुद्ध अपराध स्वीकार गर्न कर नलाग्ने व्यवस्था छ ।

त्यस्तै धारा १५ मा पहिले गरेका कुनै कामबापत पछि कसुर गरेको ठहऱ्याउन नहुने तथा पछि कानुन बनाएर बढी सजाय गर्न नहुने, धारा १६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई कानुनको अगाडि व्यक्तिको रूपमा मान्यता, धारा १७ मा गोपनीयता, धारा १८ मा विचार, आस्था र धर्मको स्वतन्त्रता, धारा १९ मा विचार, अभिव्यक्ति र सूचना, धारा २० मा युद्धको प्रचार तथा भेदभाव, शत्रुता वा हिंसालाई उत्तेजित पार्ने राष्ट्रिय, जातीय वा धार्मिक घृणाको वकालतमा प्रतिबन्ध, धारा २१ मा शान्तिपूर्ण भेला, धारा २२ मा ट्रेड युनियन, सङ्घ र संगठन खोल्ने र धारा २३ मा परिवार, स्वेच्छिक विवाह र सम्बन्धविच्छेद भएको खण्डमा बालबालिकाको संरक्षण, धारा २४ मा बालअधिकारसम्बन्धी व्यवस्था छ। त्यस्तै धारा २५ मा निर्वाचित जनप्रतिनिधि, निर्वाचन, मताधिकार गोप्य मतदान र सार्वजनिक सेवामा सहभागिता, धारा २६ मा सबै व्यक्ति कानुनको अगाडि समान हुने तथा धारा २७ मा सामाजिक, धार्मिक वा भाषिक अल्पसङ्ख्यकहरूको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था छ । धारा २८ देखि ५३ सम्म राज्यपक्षहरूले यस अनुबन्धको पालना र कार्यान्वयन राष्ट्रिय तहमा के-कसरी गरिरहेका छन् भन्नेबारेमा प्रतिवेदन प्राप्त गरी त्यसको छानबिन गर्नका लागि स्थापित १८ सदस्यीय मानव अधिकार समिति तथा अनुमोदन प्रक्रियाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । धारा ४० अनुसार यस्तो प्रतिवेदन पहिलोपटक अनुबन्ध लागू भएको मितिले एक वर्षभित्र र त्यसपछि समितिले अनुरोध गरेबमोजिम पेस गर्नुपर्नेछ ।

११. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको पहिलो ऐच्छिक सन्धिपत्र, १९६६

(Optional Protocal to the International Covenant on Civil and Political Rights 1966)

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धमा भएका अधिकारहरूको उल्लङ्घन भएमा मानव अधिकार समितिसमक्ष उजुरीसम्बन्धी व्यवस्था गर्नका लागि यस स्वेच्छिक सन्धिपत्रको व्यवस्था गरिएको हो । संयुक्त राष्ट्रसंघीय साधारणसभाले १६ डिसेम्बर १९६६ पारित गरेको यो दस्तावेज यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि २३ मार्च १९७६ देखि लागू भयो । नेपालले १४ मे १९९१ मा अनुमोदन गरेपछि १४ अगस्ट १९९१ देखि यो सन्धिपत्र नेपालमाथि राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भयो । नेपालको संविधानका विभिन्न धारा, नागरिक अधिकार ऐन, २०१२, नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ तथा न्यायप्रशासन ऐन २०४८ यस सन्धिपत्रसँग सम्बन्धित छन् ।

यस सन्धिपत्रको धारा १ अनुसार नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धलाई अनुमोदन गर्ने राज्यभित्र बस्ने कुनै पनि पीडित व्यक्तिले अधिकार उल्लङ्घन गर्ने सरकारका विरुद्ध उजुरी दर्ता गर्न सक्दछन् । धारा २ अनुसार यसरी उजुरी गर्नुभन्दा पहिले देशभित्र उपलब्ध न्यायिक उपचारका सबै उपायहरू अवलम्बन गरिसकेको हुनुपर्दछ । धारा ३ अनुसार बेनामे वा आधारहीन सूचना र उजुरीहरू स्वीकार गर्दैन । धारा ४ अनुसार त्यसरी प्राप्त उजुरी स्वीकार भएको खण्डमा सम्बन्धित राज्यपक्ष सोधपुछका लागि पठाइन्छ जसको जवाफ ६ महिनाभित्र दिइसक्नुपर्दछ ।

त्यस्तै धारा ५ अनुसार समितिले अन्यत्रै अनुसन्धान भइरहेको कुनै विषयमाथि छानबिन गर्दैन । छानबिन भएको खण्डमा त्यसको निष्कर्ष र रायसुझाव कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित राज्यपक्षसमक्ष पठाइन्छ । धारा ६ मा यस्ता छानबिनहरूको प्रतिवेदन तयार गर्ने र धारा ७ देखि १४ सम्म यस सन्धिपत्रको अनुमोदनसँग सम्बन्धित विभिन्न कार्यविधिहरूबारे उल्लेख गरिएको छ ।

१२. रङ्गभेद अपराधको दमन र दण्डसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७३

International Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid 1973

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले ३० नोभेम्बर १९७३ मा पारित गरेपछि अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि १८ जुलाई १९७६ देखि लागू भयो । नेपालले यस महासन्धिलाई १२ जुलाई १९७७ मा अनुमोदन गरेको ३० औं दिनदेखि

नेपालमाथि लागू भयो । यो महासन्धिको धारा ४ र १२ लाई नेपालले तत्काल लागू नगर्ने गरी घोषणा गरेको छ ।

यस महासन्धिमा १९ ओटा धारा रहेका छन् । यसको प्रस्तावनामा जाति, रङ्ग, लिङ्ग, भाषा वा धर्मको आधारमा कुनै भेदभाव गर्न नहुने उद्घोष गरिएको छ ।

१३. महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९

Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women 1979

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले १८ डिसेम्बर १९७९ मा पारित गरेपछि यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि ३ सेप्टेम्बर १९८१ देखि लागू भयो । नेपालले यसलाई २२ अप्रिल १९९१ मा अनुमोदन गऱ्यो । नेपालको संविधानको विभिन्न धारा र निजामती सेवा ऐन, २०४९ तथा नियमावली २०५०, लैङ्गिक समानता कायम गर्न बनेको केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०६३, ७२ तथा मानव-बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ आदि यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन् ।

यस महासन्धिमा ६ भाग र ३० वटा धाराहरू रहेका छन् । महासन्धिको प्रस्तावनामा महिला र पुरुषबीच हुने नागरिक, राजनीतिक आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सबै प्रकारका भेदभावहरूको उन्मूलन नभएसम्म कुनै पनि समाजमा शान्ति र विकास नहुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । धारा १ मा महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरूलाई समेटिएको छ । धारा २ मा यसरी महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरूको भर्त्सना गर्दै विनाढिलासुस्ती तिनको उन्मूलनका निमित्त आवश्यक पर्ने सबै किसिमका संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था र न्यायिक उपचारको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसका साथै महिलाविरुद्ध भेदभाव गर्ने सामाजिक प्रथा र व्यवहारहरू पनि उन्मूलन गरिनुपर्दछ । महिलाविरुद्ध भेदभाव गर्ने निकायका रूपमा राज्य मात्र नभएर कुनै पनि व्यक्ति, संगठन वा संस्थालाई पनि समावेश गरिएको छ । यद्यपि प्रायजसो मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धिसम्झौताहरूमा मानव अधिकारको संरक्षण, सम्वर्द्धन र पालना गर्ने दायित्व कुनै व्यक्ति वा संस्थामा नभएर राज्यमा मात्र सीमित गरिएको छ ।

त्यस्तै धारा ३ मा पुरुषहरूसरह महिलाहरूको पूर्ण विकास र उत्थानका लागि विभिन्न कदमहरू चालिनुपर्ने, धारा ४ मा समानरूपमा महिलाहरूको उत्थानका निमित्त चालिनुपर्ने, धारा ४ मा समानरूपमा महिलाहरूको उत्थानका निमित्त चालिनुपर्ने सकारात्मक भेदभावका अस्थायी कदम, धारा ५ मा लिङ्गका आधारमा विद्यमान रुढीगत

पूर्वाग्रह र प्रथामा आधारित सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवहारमा परिवर्तनका साथै बालबालिकाको पालनपोषण र विकासमा पुरुषको पनि समान दायित्व हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । धारा ६ मा महिलाहरूको बेचबिखन र वेश्यावृत्तिजन्य सबै शोषणहरूको दमनका लागि चालिनुपर्ने कदम, धारा ७ मा देशको राजनीतिक एवम् सार्वजनिक जीवनमा महिलाहरूको समान सहभागिता, धारा ८ मा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा देशको प्रतिनिधित्व र अन्तर्राष्ट्रिय संगठनमा सहभागी हुन पाउने तथा धारा ९ मा नागरिकता र विवाह भएको अवस्थामा स्वेच्छाले नागरिकता रोज्न पाउने अधिकारबारे व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यस्तै, धारा १० मा शिक्षा क्षेत्रमा महिलाहरूलाई समान अधिकार तथा यसका लागि अवस्थाअनुसार विशेष शिक्षा र तालिमका लागि आवश्यक सुविधा र सहुलियतको व्यवस्था, धारा ११ मा रोजगारीका क्षेत्रमा समान अधिकार तथा महिलाहरूका निमित्त गर्भवती र सुत्केरी अवस्थामा विशेष छूट र सुविधाको व्यवस्था, धारा १२ मा परिवार नियोजनसँग सम्बन्धित सेवालगायत गर्भावस्था, प्रसवावस्था र प्रजननपश्चात्को अवधिमा आवश्यक निःशुल्क सेवाको व्यवस्था तथा धारा १३ मा आर्थिक र सामाजिक जीवनका अन्य क्षेत्रहरूमा महिलाहरूविरुद्धको भेदभाव उन्मूलन गर्नका लागि पारिवारिक लाभहरूको अधिकार, बैंक ऋण, बन्धकी र आर्थिक ऋण, मनोरञ्जनात्मक क्रियाकलापहरू, खेलकुद र सांस्कृतिक जीवनका सबै पक्षहरूमा भाग लिन पाउने अधिकारसम्बन्धी प्रावधानहरू छन् । धारा १४ मा ग्रामीण क्षेत्रका महिलाका लागि सबै तहका विकास योजनाहरूको तर्जुमा र कार्यान्वयनमा भाग लिने अधिकार लगायतको व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यस्तै गरी धारा १५ मा कानुनको अगाडि महिलाहरूलाई पुरुषसरह समानता, धारा १६ मा विवाह र पारिवारिक मामिलाहरूमा स्वेच्छाले जीवनसाथीको चयन र वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने, सन्तानको संख्या निर्धारण गर्ने तथा सम्पत्तिको स्वामित्वको प्राप्ति, व्यवस्थापन, उपभोग र बेचबिखनको सम्बन्धमा समान अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । धारा १७ देखि ३० सम्म यस सन्धिको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रगतिको समीक्षा गर्नका लागि व्यवस्था गरिएको हाल २३ सदस्य रहेको महिलाहरूविरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी समितिको गठन, कार्यप्रणाली, राज्यपक्षहरूबाट प्राप्त हुने प्रगति प्रतिवेदनहरूको छानबिन तथा अनुमोदन प्रक्रियालगायतका विषयहरूमा व्यवस्था गरिएको छ । धारा १८ अनुसार पहिलो प्रतिवेदन महासन्धिले लागू भएको मितिले एक वर्षभित्र र त्यसपछि प्रत्येक चार वर्षमा तथा समितिले माग गरेबमोजिम पेस गर्नुपर्दछ ।

१४. यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४
(Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishmnet 1984)

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले १० डिसेम्बर १९८४ का दिन पारित गरेपछि अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि २६ जुन १९८७ देखि लागू भएको हो । नेपालले यसलाई १४ मे १९९१ मा अनुमोदन गरेको तीसौँ दिनदेखि यो नेपालमा कानुनसरह लागू भयो ।

यो यसको अधिकार अन्तरदेशीय छ । यसले सुपुर्दगी, हिरासतमा दिइने यातना, शरणार्थी अधिकार, शारीरिक मानसिक कठोर पीडा, युद्धयुद्धमा दिइने धम्की, दमन, सङ्कटकाल, जोरजुलुमजस्ता विषयहरू पीडितको अधिकारको निश्चितता गर्छ । यो महासन्धिमा हस्ताक्षर गरेको नेपाल जस्ता राष्ट्रले अर्को राष्ट्रको व्यक्तिलाई जहाँ उसलाई यातना दिन सक्ने खतरा रहेको हुन्छ, त्यस्तो अवस्थामा पक्ष राष्ट्रले आफ्नो राष्ट्रबाट निकाला गरी त्यस्तो राष्ट्रमा फर्काउने, पठाउने वा सुपुर्दगी गर्न पाइँदैन ।

यस महासन्धिमा ३ भाग र ३३ धारा रहेका छन् । प्रस्तावनामा उल्लेख भएअनुसार महासन्धिको मुख्य उद्देश्य विश्वभरिबाट सबै प्रकारका यातना र क्रूर एवं अपमानजनक व्यवहारको उन्मूलन गर्नु हो । यसको धारा १ मा यातनाको परिभाषा गर्दै कुनै पनि शारीरिक वा मानसिक पीडा वा कष्ट दिने कार्यलाई समेटिएको छ । धारा २ मा यातनाका कार्यहरूको रोकथाम गर्नका लागि प्रभावकारी रूपमा विभिन्न विधायिकी, प्रशासनिक, न्यायिक तथा अन्य उपायहरू अपनाउनुपर्ने एवम् युद्ध वा सार्वजनिक सङ्कटको अवस्थामा समेत यातना दिने कार्य गर्न नहुने प्रावधान छ । धारा ३ मा यस महासन्धिको धारा ३ मा रहेको प्रावधान शरणार्थीका हकमा समेत आकर्षित हुन्छन् । एउटा राष्ट्रबाट अर्को राष्ट्रमा फर्काउँदा वा सुपुर्दगी गर्दा सम्बन्धित राष्ट्रमा यातनाको खतरा छ भने सुपुर्दगी गर्न वा फर्काउन हुँदैन । शरणार्थीलाई उद्गम राष्ट्रमा फर्काउदा वा सुपुर्दगी गर्दा निजलाई यातना वा मृत्युदण्ड दिन सक्ने खतरा भएमा सुपुर्दगी गर्न वा फर्काउन यस धाराबमोजिम पाइँदैन । नेपालको सर्वोच्च अदालतको पटकपटकको फैसलाले पनि त्यस्तो कार्यलाई रोक लगाएको छ । धारा ४ मा यातनालाई फौजदारी अपराधको घोषणा गरी दोषीमाथि सजाय गरिनुपर्ने, धारा ५ मा राज्यपक्षको क्षेत्राधिकारको परिभाषा, धारा ६ मा यातना दिने दोषी व्यक्तिको गिरफ्तारी र छानबिन, धारा ७ मा त्यस्तो दोषी व्यक्ति विदेशमा रहेको अवस्थामा सोही देशमा कारबाही चलाउनुपर्ने प्रावधान तथा धारा ८ मा राज्यपक्षहरूबीचका सुपुर्दगी सन्धिमा यातनाको कसुरलाई समावेश गरिनुपर्ने प्रावधानहरू छन् ।

त्यस्तै धारा ९ मा एक राज्यपक्षले कारबाही चलाउने अर्को राज्यपक्षलाई आफूसँग भएका प्रमाणहरू उपलब्ध गराई न्यायिक पुर्पक्षका कार्यमा सहयोग गर्नुपर्ने, धारा १० मा यातनालाई निषेध गरिएको सवाल कानुन कार्यान्वयन गर्ने सम्पूर्ण निकाय र कर्मचारीहरूलाई दिइने तालिमलगायत शैक्षिक पठनपाठनमा समेत समावेश गरिनुपर्ने, धारा ११ मा यातनाका दोषीहरूमाथि कारबाही गर्नेसम्बन्धी प्रावधानहरू व्यवस्थित गरिनुपर्ने, धारा १२ मा कतै यातनाको कार्य गरिएको जानकारी भएमा तत्काल निष्पक्ष अनुसन्धानको कार्य अघि बढाइनुपर्ने, धारा १३ मा यातनाबाट पीडित व्यक्तिले उजुरी दिने तथा निजलाई आवश्यक सुरक्षा प्रदान गर्ने प्रावधान, धारा १४ मा यातनापीडितलाई कानुनी उपचारसहित पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था, धारा १५ मा यातना दिने व्यक्तिले दिएको बयान सम्बन्धित मुद्दामा बाहेक अन्यत्र प्रयोग गर्न नपाइने तथा धारा १६ मा महासन्धिको धारा १ को परिभाषाभित्र नपर्ने अन्य किसिमका क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारका कार्यहरू पनि निषेध गर्नुपर्ने दायित्व छ।

त्यस्तै धारा १७ देखि ३२ सम्म राष्ट्रिय तहमा यस महासन्धिको कार्यान्वयन के कसरी भएको छ भनी अनुगमन गर्ने कार्यका लागि गठित १० सदस्यीय यातनाविरुद्धको समितिका कार्यक्षेत्र कार्यविधि, अनुमोदन प्रक्रिया र अन्य प्राविधिक विषयहरूबारे व्यवस्था गरिएको छ।

१५. खेलकुदमा रङ्गभेदविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८५
International Convention against Apartheid in Sports 1985

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले १० डिसेम्बर १९८५ मा पारित गर्‍यो र यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि ३ अप्रिल १९८८ देखि लागू भयो। यस महासन्धिलाई नेपालले १ मार्च १९८९ मा अनुमोदन गरेको तीसौँ दिनदेखि नेपालमा लागू भएको हो। यो महासन्धि विगतमा दक्षिण अफ्रिकामा गोरा जातिको सरकारले काला जातिका दक्षिणी अफ्रिकी जनतामाथि लागू गरेको जातीय भेदको पृष्ठभूमिसँग सम्बन्धित छ। नेपालको संविधानको विभिन्न धारा, नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन २०५३ यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन्।

१६. आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम गठन महासन्धि, १९८९

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम गठनको नं. १६९ को यस महासन्धिलाई ७ जून १९८९ मा महासम्मेलनले पारित गरेपछि अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि लागू भयो। नेपालले यस महासन्धिलाई २२ अगस्ट, २००७ मा अनुमोदन गरेपछि नेपालमाथि कानुनसरह लागू भयो। नेपालको संविधानको विभिन्न धारा यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन्।

यस महासन्धिमा ८ भाग र ४४ अनुच्छेद वा धारा रहेका छन् । प्रस्तावनाअनुसार यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य विश्वभरिका आदिवासी/जनजातिहरूलाई समान रूपमा सबै मानव अधिकारको प्रत्याभति गर्दै उनीहरूका आफ्ना गठनहरू, जीवनपद्धति र आर्थिक विकासमाथि नियन्त्रण कायम राख्ने तथा आफ्नो भाषा र धर्मलाई संरक्षण एवं सम्वर्द्धन गर्ने चाहनाहरूलाई मान्यता प्रदान गर्नु हो । प्रस्तावनामा सांस्कृतिक विविधता र मानवजातिको सामाजिक एवं वातावरणीय सामञ्जस्य, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग तथा समझदारी कायम गर्नमा आदिवासी/जनजाति समुदायको विशिष्ट योगदानलाई अझ बढी ध्यानाकर्षण गर्ने प्रतिबद्धतासमेत जनाइएको छ ।

१७. बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९

Convention on Rights of Child 1989

यस महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले २० नोभेम्बर १९८९ मा पारित गेपछि अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि २ सेप्टेम्बर १९९० देखि लागू भयो । नेपालले यस महासन्धिलाई १४ सेप्टेम्बर १९९० मा अनुमोदन गरेको तीसौं दिनदेखि राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भयो । नेपालको संविधान, श्रम ऐन, २०४८ तथा बालश्रम (निषेध) ऐन २०५६ आदि यस महासन्धिसँग सम्बन्धित छन् ।

यस महासन्धिमा ३ भाग र ५४ धारा रहेका छन् । यसको प्रस्तावनामा मानव अधिकार तथा बालअधिकारका सम्बन्धमा विगतमा भएका विभिन्न प्रयासहरूलाई स्मरण गरिएको छ। यस महासन्धिले बालबालिकाहरूलाई पनि अन्य वयस्क व्यक्तिसरहकै मानव अधिकार हुने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघअन्तर्गत विकसित नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सबै अधिकारहरूलाई एउटै महासन्धिमा यसरी समेटिएको यो पहिलो प्रगतिशील कदम हो । खास गरी बालबालिकाहरूका निमित्त यी सम्पूर्ण अधिकारहरूको एकै साथ आवश्यकता पर्ने कुरालाई यस महासन्धिमा महसुस गरिएको छ । यस महासन्धिमा बालअधिकारहरूलाई पोषण, संरक्षण, सहभागिता र विकासको अधिकार गरी चार वर्गमा विभाजन गरिएको छ ।

१८. मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था गरिएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको दोस्रो ऐच्छिक सन्धिपत्र, १९८९

Second Optional Protocal to the International Covenant on Civil and Political Rights, Aiming at the Abolition of the Death Penalty 1989

यस सन्धिपत्रलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले १५ डिसेम्बर १९८९ मा पारित गरेबमोजिम यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि ११ जुलाई १९९१ देखि लागू भएको हो । नेपालले यसलाई ४ मार्च १९९८ मा अनुमोदन गरेपछि ४ जुन १९९८ देखि नेपालमाथि राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भयो । नेपालको संविधान, नेपाल सन्धि ऐन, २०४७;

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ तथा दण्डसजाय सम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन २०५५ आदि यस सन्धिपत्रसँग सम्बन्धित छन् ।

यस सन्धिपत्रमा ११ वटा धारा रहेका छन् । यसको प्रस्तावनामा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ३ मा प्रत्याभूत जीवन, वैयक्तिक स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकारको साथै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ ले मृत्यु दण्डको उन्मूलन वाञ्छनीय हुनेछ भनी व्यक्त आशयका आधारमा यस सन्धिपत्रको आवश्यकता परेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । धारा १ अनुसार यस सन्धिपत्रलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षको क्षेत्राधिकारभित्र मृत्युदण्ड उन्मूलन गरिनेछ। धारा २ अनुसार युद्धको समयमा गरिएको सैन्य प्रकृतिको अत्यन्त गम्भीर अपराधको निम्ति कसुरदार ठहऱ्याइएबमोजिम युद्धको समयमा मात्र मृत्युदण्ड लागू हुने व्यवस्था गर्ने गरी अनुमोदन वा सम्मिलन गर्दाका बखत राखिएको सर्तबाहेक अन्य अवस्थामा यस्ता कुनै सर्त राख्न निषेध गरिएको छ। धारा ३ मा मानव अधिकार समितिसमक्ष आफूले पेस गर्ने प्रतिवेदनमा यस सन्धिपत्रलाई प्रभावकारी बनाउन चालिएका कदमहरूबारे जानकारी दिने प्रावधान छ । धारा ४ अनुसार अर्को कुनै राज्यपक्षलाई पनि यस सन्धिपत्रअनुसारको दायित्व पूरा नगर्ने राज्यपक्षबाट सूचना प्राप्त गरी मानव अधिकार समितिलाई जानकारी दिन पाउने व्यवस्था छ । धारा ५ अनुसार कुनै सदस्य राष्ट्रले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको पहिलो ऐच्छिक सन्धिपत्रलाई अनुमोदन गरेका रहेछन् भने यस दोस्रो सन्धिपत्रले प्रत्याभूत गरेका मृत्युदण्डविरुद्धको अधिकारका विषयमा पनि मानव अधिकार समितिसमक्ष व्यक्तिगत उजुरी दर्ता गर्ने अधिकार रहन्छ। धारा ६ देखि ११ सम्म अनुमोदनको प्रक्रिया र अन्य प्राविधिक विषयहरूबारे व्यवस्था गरिएको छ।

१९. महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिको ऐच्छिक सन्धिपत्र, १९९९

Optional Protocol to the Convention on the Elimination of Discrimination against Women 1999

यस सन्धिपत्रलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले ६ अक्टोबर १९९९ मा पारित गरेबमोजिम यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि २२ डिसेम्बर २००२ देखि लागू भएको हो । नेपालले यस सन्धिपत्रलाई १५ जुन २००७ मा अनुमोदन गरेपछि नेपालमा १५ सेप्टेम्बर २००७ देखि राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भयो ।

यस सन्धिपत्रमा २१ वटा धारा रहेका छन् । धारा १ मा महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरूको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धिअन्तर्गत उजुरीहरू प्राप्त गर्ने महिलाविरुद्ध हुने भेदभावहरूको उन्मूलन सम्बन्धी समितिको क्षेत्राधिकारलाई

स्वीकार गर्ने प्रावधान छ। धारा २ अनुसार महासन्धिलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षको अधिकारक्षेत्रभित्र रहेका पीडित व्यक्ति वा समूहले उजुरी दिन पाउने अधिकार सुरक्षित गरिएको छ। धारा ३ मा उजुरी गर्नुभन्दा पहिले राष्ट्रिय तहमा उपलब्ध उपचारका सबै मार्गहरू अवलम्बन गरिएको हुनुपर्दछ वा त्यस्तो उपचार ढिलो हुने वा प्रभावकारी नहुने कुरा पुष्टि गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। धारा ५ मा उजुरी दिने व्यक्ति वा समूहको सुरक्षाका लागि आवश्यक परेमा तत्काल पत्राचार गर्ने तथा धारा ६ मा सम्बन्धित राज्यपक्षलाई उजुरीको जानकारी दिने र ६ महिनाभित्र त्यस्तो राज्यपक्षले आफ्नो जवाफ पेस गर्नुपर्ने प्रावधान छ।

त्यस्तै धारा ७ मा उजुरीमाथि गोप्य छानबिन गरी आफ्ना निष्कर्ष र सुझावहरू सम्बन्धित राज्यपक्षलाई पठाउने तथा ती निष्कर्ष र सुझावहरूको कार्यान्वयनसम्बन्धी प्रतिवेदन ६ महिनाभित्र समितिसमक्ष पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। धारा ८ अनुसार गम्भीर रूपमा महासन्धिमा भएका अधिकारहरूको उल्लङ्घन भइरहेको जानकारी भएको अवस्थामा छानबिनका लागि सहयोग माग गर्ने तथा आवश्यक ठानेमा गोप्य रूपमा स्थलगत अध्ययनमा छानबिन टोली पठाउन सक्ने व्यवस्था छ। यस धाराअनुसार त्यस्तो छानबिनको निष्कर्ष र सुझाव सम्बन्धित राज्यपक्षसमक्ष पठाइसकेपछि ६ महिनाभित्र समिति समक्ष आफ्नो प्रतिक्रिया पठाउनुपर्दछ। धारा ९ मा समितिसमक्ष नियमित प्रतिवेदनहरू पेश गर्दा यस्ता छानविनहरूको निष्कर्ष, सुझाव र कार्यान्वयन सम्बन्धी विवरणहरू पनि खुलाउनुपर्ने प्रावधान छ।

सन्धिपत्रको धारा १० मा यसलाई अनुमोदन गर्दा समितिले यसरी उजुरी लिएर छानबिन गर्ने, क्षेत्राधिकार स्वीकार नगर्ने घोषणा गर्न छुट प्रदान गरिएको छ। धारा ११ मा यसरी उजुरी दिने व्यक्ति वा समूहमाथि दुर्व्यवहार गर्न नहुने, धारा १२ मा यस्ता उजुरीसम्बन्धी कामकारबाहीको सारांश आफ्ना वार्षिक प्रतिवेदनमा पेस गर्नुपर्ने धारा १३ मा यस सन्धिपत्रमा भएका व्यवस्था र छानबिनको निष्कर्ष तथा सुझावहरूबारे राज्यपक्षहरूले व्यापक प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने तथा धारा १४ मा समितिले आवश्यकताअनुसार कार्यसम्पादन नियमावली बनाउन पाउने व्यवस्था छ। धारा १५ देखि २१ सम्म अनुमोदनको प्रक्रिया तथा अन्य प्राविधिक सवालहरूवारे व्यवस्था गरिएको छ।

२०. सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोगविरुद्ध बालअधिकार महासन्धिको ऐच्छिक सन्धिपत्र, २०००

Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvment of Children in Armed Conflict 2000

यस सन्धिपत्रलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले २५ मे २००० मा पारित गरेपछि अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि १२ फरवरी २००२ देखि लागू भयो।

नेपालले यस सन्धिपत्रलाई ३१ अक्टोबर २००५ मा अनुमोदन गरपछि सोही मितिदेखि कानुनसरह लागू भयो । नेपालको संविधानका विभिन्न धाराहरू सन्धिपत्रसँग सम्बन्धित छन् ।

यस सन्धिपत्रमा १३ बटा धारा रहेका छन् । यसको प्रस्तावनामा सशस्त्र सङ्घर्षको अवस्थामा कुनै पनि किसिमले बालबालिकाको प्रयोग गर्न वा उनीहरूमाथि हानि नोक्सानी पुग्ने कार्य हुन नदिने प्रतिबद्धता जनाउँदै यस दिशामा भएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरूलाई स्मरण गरिएको छ । धारा १ मा १८ वर्ष नपुगेका व्यक्तिहरू सशस्त्र समूहका सदस्य भएर विद्रोहमा प्रत्यक्ष रूपले संलग्न छैनन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्ने, धारा २ मा सरकारी सैन्यसेवामा संलग्न नगराउने, धारा ३ मा सैन्यसेवामा भर्ती हुने कुरा बाध्यात्मक हुन नहुने, धारा ४ मा १८ वर्ष नपुगेका व्यक्तिहरूलाई सशस्त्र समूहले कुनै पनि विद्रोहको लागि प्रयोग गर्न नहुने, धारा ५ मा यस सन्धिपत्रका कारण बालबालिकाका हितमा भएका अन्य उपयुक्त प्रावधान र दायित्वमा कमी आउन नहुने, धारा ६ मा सन्धिपत्रमा भएका व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि चालिनुपर्ने विधायिकी, न्यायिक तथा प्रशासनिक कदमहरू र धारा ७ मा सशस्त्र वा सैन्य संलग्नताबाट पीडित बालबालिकाहरूको पुनर्वास र सामाजिक पुनर्स्थापनासम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ ।

त्यस्तै धारा ८ मा राज्यपक्षले सन्धिपत्र लागू भएको २ वर्षभित्र बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिअन्तर्गत स्थापित संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल अधिकार समितिसमक्ष अनुमोदन गरेको २ वर्षभित्र विस्तृत प्रतिवेदन र त्यसपछि प्रत्येक ५ वर्षमा आवधिक प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । धारा ९ देखि १३ सम्म यसको अनुमोदन प्रक्रिया र अन्य प्राविधिक विषयहरूबारे उल्लेख गरिएको छ ।

२१. बालबालिकाको बेचबिखन, बालवेश्यावृत्ति र बालअश्लीलताविरुद्ध बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको ऐच्छिक सन्धिपत्र, २००० Optional Protocol to the Convention on the Rights of the child on the Sale of Children, Child Prostitution and child Pornograaphy 2000

यस सन्धिपत्रलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाले २५ मे २००० मा पारित भई यसलाई अनुमोदन गर्ने राज्यपक्षहरूमाथि १८ जनवरी २००२ देखि लागू भयो । नेपालले यस सन्धिपत्रलाई २० जनवरी २००६ मा अनुमोदन गरेपछि २० फरवरी २००६ देखि नेपालमाथि राष्ट्रिय कानुनसरह लागू भयो । नेपालको संविधान, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८; छापाखाना तथा प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८ तथा राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ आदि यस सन्धिपत्रसँग सम्बन्धित छन् ।

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा भएका बालबालिकाको बेचबिखन, बालवेश्यावृत्ति र बालअश्लीलताको प्रदर्शनी र उपयोगमा निषेध गर्नेसम्बन्धी प्रावधानहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकतामाथि प्रकाश पारिएको छ । धारा १ मा सम्बन्धित राज्यपक्षहरूले बालबालिकाको बेचबिखन, बालवेश्यावृत्ति र बालअश्लीलताको चित्रण माथि बन्देज लगाउनुपर्ने, धारा २ मा उल्लिखित शब्द र वाक्यांशको परिभाषा, धारा ३ मा यस्ता अपराधहरूलाई फौजदारी अपराधअन्तर्गत दण्डनीय घोषणा गर्नुपर्ने, धारा ४ मा जहाजमा रहेर यस्ता अपराध गर्नेहरूमाथिको क्षेत्राधिकार, धारा ५ मा अपराधीहरूलाई आवश्यकताअनुसार सुपुर्दगी गर्नुपर्ने, धारा ६ मा यस्ता अपराधहरूको अनुसन्धान वा कारबाही वा सुपुर्दगीका निमित्त भएका प्रमाण कागजहरू उपलब्ध गराउनुपर्ने, धारा ७ मा यस्ता अपराधसँग सम्बन्धित सामग्री र उपकरणहरू जफत गर्नुपर्ने तथा धारा ८ मा अनुसन्धान, पुर्पक्ष र कारवाहीका सिलसिलामा बालबालिकाहरूको व्यक्तिगत हित र चाहनाको कदर गरिनुपर्ने, धारा ९ मा शिक्षा, तालिम र सूचनाजस्ता विभिन्न माध्यमबाट सुरक्षात्मक उपायहरू अपनाउने, धारा १० मा पर्यटनको माध्यमबाट हुने यस्ता र शोषण र अपराधहरूको रोकथाम गर्न बहुपक्षीय, क्षेत्रीय तथा द्विपक्षीय तहमा विभिन्न कदमहरू चाल्ने तथा गरिब र पछौटेपनका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्ने तथा धारा ११ मा यस सन्धिपत्रबाहेक अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा भएका व्यवस्थाहरूलाई प्रभावकारी रूपमा पालना गर्ने जस्ता प्रावधानहरू रहेका छन् ।

धारा १२ मा राज्यपक्षले सन्धिपत्र लागू भएको २ वर्षभित्र बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिअन्तर्गत स्थापित संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार समितिसमक्ष अनुमोदन गरेको २ वर्षभित्र विस्तृत प्रतिवेदन र त्यसपछि प्रत्येक ५ वर्षमा आवधिक प्रतिवेदन

पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । धारा १३ देखि १७ सम्म अनुमोदनको प्रक्रिया र अन्य प्राविधिक सवालहरूबारे व्यवस्था गरिएको छ ।

२२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि २००६

मानव अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघका कुनै पनि घोषणापत्रहरूद्वारा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका सन्दर्भमा विशिष्टीकृत प्रावधानहरू नतोकिएका कारण त्यस्ता घोषणापत्रहरूको कार्यान्वयनबाट मात्रै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता, सशक्तीकरण, स्वतन्त्रता र स्वाभिमान जस्ता मूलभूत अधिकारहरू सुनिश्चित हुन नसकेकोले सन् २००१ को डिसेम्बरमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको मस्यौदा तयार पारी संयुक्त राष्ट्रसंघसमक्ष पेस गर्न एक निर्देशक समितिको गठन गरेको थियो । उक्त समितिले ५ वर्षसम्म विभिन्न उपक्षेत्रीय क्षेत्रीय एवं विश्वव्यापी रूपमा छलफल, बहस र अन्तर्क्रिया गरी सङ्कलन गरिएका मतका आधारमा अन्तिम मस्यौदा सन् २००६ को अगस्ट २५ तारिखका दिनमा पारित गरी संयुक्त राष्ट्रसंघसमक्ष पेस गरेको थियो । ६१ औं महासभाको बैठकले उक्त महासन्धिलाई सन् २००६ को डिसेम्बर १३ तारिखका दिन पारित गरी हस्ताक्षर र अनुमोदनका लागि सन् २००७ मार्च ३० तारिखदेखि खुला गरेको थियो । नेपालले यस महासन्धि र यसको ऐच्छिक प्रोटोकललाई २०६६ पुस १२ (२७ जनवरी २०१०) मा अनुमोदन गर्‍यो ।

सन् २००६ मा २५ वटा प्रस्तावना, ५० वटा धारा र १८ वटा ऐच्छिक प्रोटोकलहरू रहेका छन् । धारा १ र २ ले परिभाषाजन्य विषयवस्तुलाई समेटेको छ भने धारा ३ देखि ९ ले अपाङ्गतासम्बन्धी विषयवस्तुहरूलाई उत्तरदायित्व र सैद्धान्तिक अवधारणाका रुपमा प्रस्तुत गरेको छ । त्यस्तै धारा १० देखि ३२ ले निश्चित अधिकारका प्रावधानहरूलाई उजागर गरेको छ । धारा ३३ देखि ४० मा महासन्धिको कार्यान्वयन विधि र त्यसको अनुगमनका प्रावधानहरू तोकिएको छ भने धारा ४० देखि ५० सम्मका अन्तिम धाराहरूले महासन्धिको प्राविधिक पक्षलाई व्याख्या गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नैसर्गिक अधिकारको सम्वर्द्धन र प्रवर्द्धन गरी तिनका स्वाभिमानपूर्ण जीवन सुनिश्चित गराउनु महासन्धिका पक्षराष्ट्रहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दस्तावेजका रूपमा यस महासन्धिलाई लिइएको छ ।

२३. अपाङ्गता भएको व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको ऐच्छिक प्रोटोकल २००६

यो ऐच्छिक प्रोटोकलले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार उल्लङ्घनको विषयमा पीडित पक्षलाई उपचारको हक सुनिश्चित गर्न थप व्यवस्था गरेको छ । यसमा १८ बटा धारा रहेका छन् । नेपालले यसलाई मिति २०६६ पुस १२ (२७ जनवरी २०१०) मा अनुमोदन गरेको छ ।

२४. भ्रष्टाचारविरुद्ध संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासन्धि २०००

यो महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघले ४ डिसेम्बर २००० मा मान्यता दिई ३१ अक्टोबर २००३ मा ग्रहण गरेको हो । नेपालले २००३ मा हस्ताक्षर गरी २४ फेब्रुअरी २०११ (१२ फागुन २०६७) मा व्यवस्थापिका संसद्ले अनुमोदन गरेपछि लागू भयो । यो महासन्धि ७ परिच्छेद र ७१ धारा रहेका छन् । यस महासन्धिको मुख्य उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय तहमा भ्रष्टाचारविरुद्ध सहयोग पुऱ्याउनु र राष्ट्रिय स्तरमा कानुनी प्रावधान निर्माणसम्बन्धी वातावरण तयार गर्नु रहेको छ । यो महासन्धि भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९; सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन २०६४, सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) नियमावली, २०६५, मुलुकी ऐनअन्तर्गत सरकारी धनमाल मासेको मुद्दा, घूस मुद्दा आदिसँग सम्बन्धित रहेको छ ।

भ्रष्टाचारका कारण सामाजिक स्थायित्व र सुरक्षामा उत्पन्न हुने गम्भीर समस्या र चुनौती, प्रजातन्त्रको मूल्य र सो सम्बद्ध संस्थाको नैतिक मूल्य र न्यायप्रतिको अपेक्षा एवम् दिगो विकास तथा कानुनको शासनप्रतिको खतराप्रति सरोकार सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । यस महासन्धिको परिच्छेद १ को धारा १ मा उद्देश्यसम्बन्धी अभिकथन र धारा २ को कदेखि झसम्म क्रमशः सार्वजनिक अधिकारी, विदेशी सार्वजनिक अधिकारी, सार्वजनिक अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको अधिकारी, सम्पत्ति, आपराधिक आर्जन, रोक्का वा कब्जा-जफत, सम्बद्ध कसुर र नियन्त्रित आपूर्ति परिभाषित गरिएको छ । धारा ३ मा लागू हुने क्षेत्र, धारा ४ मा सार्वभौमसत्ताको संरक्षण सम्बन्धमा चर्चा छ । परिच्छेद दुईमा निवारणात्मक उपायहरूअन्तर्गत धारा ५ मा भ्रष्टाचारविरुद्धका निवारणात्मक नीति तथा व्यवहारहरू, धारा ६ मा भ्रष्टाचारविरोधी निवारणात्मक निकाय र निकायहरू, धारा ७ मा सार्वजनिक क्षेत्र, धारा ८ मा सार्वजनिक अधिकारीहरूको आचारसंहिता, धारा ९ मा सार्वजनिक खरिद एवं सार्वजनिक वित्तको व्यवस्थापन, धारा १० मा सार्वजनिक सूचना प्रवाह, धारा ११ मा न्यायपालिका र अभियोजन सेवासँग सम्बन्धित उपायहरू, धारा १२ मा निजी क्षेत्र, धारा १३ मा समाजको सहभागिता र धारा १४ मा मुद्रा निर्मलीकरण रोक्ने उपायहरू सम्बन्धमा उल्लेख छ । त्यसै गरी परिच्छेद ३ अन्तर्गत अपराधीकरण र कानुन कार्यान्वयनअन्तर्गत धारा १५ मा राष्ट्रिय सार्वजनिक अधिकारीको घूस-रिसवतसम्बन्धी, धारा १६ मा विदेशी सार्वजनिक अधिकारी र सार्वजनिक अन्तर्राष्ट्रिय गठनहरूका अधिकारीको घूस-रिसवतसम्बन्धी, धारा १७ मा सार्वजनिक अधिकारीद्वारा सम्पत्तिको हिनामिना गर्ने, दुरुपयोग गर्ने वा अन्यत्र लगाउनेसम्बन्धी, धारा १८ मा प्रभावको दुरुपयोग, धारा २० मा गैरकानुनी सम्पन्नताबारेमा व्यवस्था गरिएको छ । धारा २१ मा निजी क्षेत्रका घूस-रिसवत, धारा २२ मा निजी क्षेत्रको सम्पत्तिको हिनामिना, धारा २३ मा आपराधिक आर्जनको

निर्मलीकरण, धारा २४ मा लुकाउने, छिपाउने कार्य, धारा २५ मा न्यायमा अवरोध, धारा २६ मा कानुनी व्यक्तिको दायित्व, धारा २७ मा सहभागिता र उद्योग, धारा २८ मा कसुरको तत्वको रूपमा जानकारी, आशय र उद्देश्यको बारेमा उल्लेख छ।

धारा २९ मा हदम्यादसम्बन्धी कानुनी प्रावधान, धारा ३० मा अभियोजन, न्यायनिर्णयन र अनुसास्ती, धारा ३१ मा रोक्का, बरामदी र जफत, धारा ३२ मा साक्षी, विशेषज्ञ र पीडितको सुरक्षा, धारा ३३ मा सूचित गर्ने व्यक्तिहरूको सुरक्षा, धारा ३४ मा भ्रष्टाचारजन्य कार्यहरूको परिणाम, धारा ३५ मा नोक्सानीको क्षतिपूर्ति, धारा ३७ मा कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकायहरूबीचको सहयोग, धारा ३८ मा राष्ट्रिय निकायहरूबीचको सहयोग, धारा ३९ मा राष्ट्रिय निकाय र निजी क्षेत्रबीचको सहयोग, धारा ४० मा बैंकको गोपनीयता, धारा ४१ मा फौजदारी अभिलेख, धारा ४२ मा अधिकार क्षेत्रको व्यवस्था छ । परिच्छेद ४ अन्तर्राष्ट्रियगत धारा ४३ मा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग, धारा ४४ मा सुपुर्दगी, धारा ४५ मा सजाय पाएका व्यक्तिको हस्तान्तरण, धारा ४६ मा पारस्परिक कानुनी सहायता, धारा ४७ मा फौजदारी कारबाहीको स्थानान्तरण, धारा ४८ मा कानुन कार्यान्वयन सहयोग, धारा ४९ मा संयुक्त अनुसन्धान, धारा ५० मा विशेष अनुसन्धानात्मक प्रविधिहरूसम्बन्धी प्रावधान राखिएको छ। परिच्छेद ५ मा सम्पत्ति फिर्ता अन्तर्राष्ट्रियगत धारा ५१ मा सामान्य प्रावधान, धारा ५२ मा आपराधिक आर्जनको हस्तान्तरणको रोकथाम र खोजपडताल, धारा ५३ मा सम्पत्ति प्रत्यक्ष रूपमा फिर्ता गर्नेसम्बन्धी उपायहरू, धारा ५४ मा जफत सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमार्फत सम्पत्ति फिर्तासम्बन्धी, धारा ५५ मा जफतसम्बन्धी उद्देश्यका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग, धारा ५६ मा विशेष सहयोग, धारा ५७ मा सम्पत्ति फिर्ता र बन्दोबस्ती, धारा ५८ मा वित्तीय निगरानी इकाइ, धारा ५९ मा द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सम्झौता र प्रबन्धहरूका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ। परिच्छेद ६ मा प्राविधिक सहायता र सूचना आदानप्रदानअन्तर्गत धारा ६० मा तालिम र प्राविधिक सहायता, धारा ६१ मा भ्रष्टाचारसम्बन्धी सूचना सङ्कलन, आदानप्रदान र विश्लेषण, धारा ६२ मा अन्य उपायहरू : आर्थिक विकास र प्राविधिक सहायताद्वारा महासन्धिको कार्यान्वयन सम्बन्धमा उल्लेख छ। त्यसै गरी परिच्छेद ७ मा कार्यान्वयन संयन्त्रहरूअन्तर्गत धारा ६५ मा महासन्धिका राज्यपक्षहरूको सम्मेलन, धारा ६४ मा सचिवालय, धारा ६५ मा महासन्धिको कार्यान्वयन, धारा ६६ मा विवादको समाधान, धारा ६७ मा हस्ताक्षर, अनुमोदन, स्वीकृति, समर्थन र सम्मिलन, धारा ६८ मा प्रारम्भ, धारा ६९ मा संशोधन, धारा ७० मा अलग हुने र धारा ७१ मा अभिलेख अधिकारी र भाषाहरूको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ।

नेपाल पक्ष नभएका तर महत्वपूर्ण मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरू

मानव अधिकारका नौ ठूला महासन्धिमध्ये दुई महासन्धि नेपालले अनुमोदन गर्न बाँकी छ। जुन यस प्रकार छन् :

१. सबै आप्रवासी कामदारहरू र तिनीहरूका परिवारका सदस्यहरूको अधिकारको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (सन् १९९०)

यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाको ४५ औं सत्रको धारा १५ डिसेम्बर १९९० मा अवलम्बन गरिएको छ। यस महासन्धिमा प्रस्तावनासहित ९ भाग र ९३ धारा छन्। यो महासन्धि सन् २००३ जुलाई ३ देखि लागू भयो । लाखौं नेपाली कामदारहरू विश्वभर काम गरिरहेको भए पनि यो महासन्धिलाई नेपालले अनुमोदन गरेको छैन ।

यो महासन्धि आप्रवासी कामदार र उनीहरूका परिवारजनको हक, अधिकार र सुरक्षाको व्यवस्था गर्न बनेको हो। राष्ट्रियताका कारणले आप्रवासका कारण उनका परिवारको बिछोड हुने, कामदारउपर क्रूर, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार हुन सक्ने हुँदा यस्ता कामदारहरूको मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको अवस्थामा यो महासन्धिले पक्ष राष्ट्रलाई दबाब दिन्छ ।

हाल आप्रवासको विषय विश्वव्यापी छलफलको विषय बनेको छ । यसको व्यवस्थापन पनि विश्वव्यापी चुनौतीको विषयसमेत बनेको छ । आप्रवासी कामदार उनका परिवार सदस्यहरूलाई रोजगारीको सिलसिलामा पटकपटक विभिन्न समस्याहरू पर्न सक्छन्। उनीहरू आफ्नो देश छोडेर आएकाले पर्याप्त अधिकारहरू प्राप्त गर्नबाट वञ्चित हुन सक्छन् । त्यसैले अन्तर्राष्ट्रिय संरक्षण आवश्यक हुन्छ । यो महासन्धिले विभिन्न परिस्थितिमा आफू उत्पत्ति भएको राष्ट्र छोडी रोजगारीका लागि अन्य राष्ट्रमा पुगेका कामदार, उनका परिवार, उनीहरूको पारिश्रमिक, धर्म, संस्कृति, परम्परा लगायतका विषयमा आवश्यक संरक्षण गर्ने कार्य गर्दछ ।

२. बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यविरुद्धको महासन्धि (सन् २००६)

बलपूर्वक बेपत्ता पारिनबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि २००६ यो महासन्धि संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा २० डिसेम्बर २००६ मा जारी गरी २०१०, डिसेम्बर २३ देखि लागू भएको हो। यसका कूल ३ भाग र ४५ धारा छन् । यो महासन्धिले मूलतः अन्तर्राष्ट्रिय कानुनद्वारा परिभाषित हुने मानवताविरुद्धको अपराध, बलपूर्वक बेपत्ताको चरम अवस्था र त्यसको गम्भीरताप्रति सरोकार राख्दछ। यो महासन्धिले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको रोकथाम र त्यस कार्यलाई दण्डनीय बनाउँछ। बेपत्ता पार्ने कार्यको अपराधको दण्डबाट बच्न खोज्नेलाई दण्ड दिनुका साथै पीडितहरूको न्याय तथा परिपूरणको अधिकारको ख्याल गर्दै यो महासन्धि जारी एवं लागू गरिएको छ।

प्रथम र दोस्रो विश्वयुद्धपछि विश्वभर मानिसहरू बलपूर्वक बेपत्ता हुने क्रम बढ्न थाल्यो । त्यसका साथै विभिन्न राष्ट्र, समुदाय, धर्म, संस्कृति क्षेत्रका नाममा सशस्त्र विद्रोहहरू बढ्न थाले । यसै क्रममा सर्वसाधारणसमेत बेपत्ता पारिन थाले । नेपालमा समेत विभिन्न विद्रोह, आन्दोलनमा मानिसहरू बेपत्ता भए र सो क्रम आज पनि छ । यस्तै कार्य निरुत्साहित गर्न एवं बेपत्ता पारिएकाहरूको जीवन सुरक्षा र छानबिन एवं उपचारका लागि यो महासन्धिले कार्य गर्दछ ।

नेपाल पक्ष भएका सन्धिहरू

क्र.सं.	नेपाल राज्यपक्ष भएका सन्धिहरू	सं.रा.सं.बाट पारित मिति	नेपालले अनुमोदन/सम्मिलन गरेको मिति
१.	दासत्व महासन्धि, १९२६	२५ सेप्टेम्बर, १९२६	७ जनवरी, १९६३
२.	दासत्व महासन्धिलाई संशोधन गर्ने आलेख, १९५३	२५ सेप्टेम्बर, १९२६ १९५३	७ जनवरी, १९६३
३.	जातिहत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८	९ डिसेम्बर, १९४८	१७ जनवरी, १९६९
४.	जीउ मास्ने बेच्ने तथा अरूको वेश्यावृत्तिको शोषणको दमनका लागि व्यवस्था भएको महासन्धि, १९४९	२ डिसेम्बर, १९४९	२७ डिसेम्वर, १९९५
५.	नारीको राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि १९५२	२० डिसेम्बर, १९५२	२६ अप्रिल, १९६६
६.	दासत्व, दास व्यापार र दासत्व समानका संस्था र अभ्यासहरूको उन्मूलनसम्बन्धी पूरक महासन्धि, १९५६	७ सेप्टेम्बर, १९५६	७ जनवरी, १९६३

७.	बलात् श्रम उन्मूलन विषयक महासन्धि, १९५७	१७ जनवरी,, १९५९	३ जनवरी, २००२
८.	सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५	२१ डिसेम्बर, १९६५	३० जनवरी, १९७१
९.	आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६	१६ डिसेम्बर, १९६६	१४ मे, १९९१
१०.	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६	१६ डिसेम्बर, १९६६	१४ मे, १९९१
११.	नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको स्वेच्छिक आलेख, १९६६	१६ डिसेम्बर १९६६	१४ मे, १९९
१२.	रङ्गभेद अपराधको दमन र सजायसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९७३	३० नोभेम्बर, १९७३	१२ जुलाइ, १९७७
१३.	महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९७९	१८ डिसेम्बर, १९७९	२२ अप्रिल, १९९१
१४.	यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४	१० डिसेम्बर, १९८४	१४ मे, १९९१
१५.	खेलकुदमा रङ्गभेदविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८५	१० डिसेम्बर, १९८५	१ मार्च, १९८९
१६.	स्वतन्त्र देशहरूका आदिवासी जनजातिसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन महासन्धि, १९८९	७ जून, १९८९	२२ अगस्ट, २००७

१७.	मृत्युदण्ड उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले व्यवस्था भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको दोस्रो स्वेच्छिक आलेख, १९८९	१५ डिसेम्बर, १९८९	४ मार्च १९९८
१८.	बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९	२० नोभेम्बर १९८९	१४ सेप्टेम्बर, १९९०
१९.	महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, १९९९	६ अक्टोबर, १९९९	१५ जून, २००७
२०.	सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको संलग्नताका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, २०००	२५ मे, २०००	३१ अक्टोबर, २००५
२१.	बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लील चित्रण सम्बन्धमा व्यवस्था नभएको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, २००५	२५ मे. २००५	२० जनवरी, २००६
२२.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६	१३ डिसेम्बर, २००६	२७ जनवरी, २०१०
२३.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६	१३ डिसेम्बर, २००६	२७ जनवरी, २०१०
२४	भ्रष्टाचारविरुद्ध संयक्त राष्ट्रसंघीय महांसन्धि		

क्र.सं.	सार्कसम्बन्धी महासन्धि	ग्रहण गरिएको मिति	लागू भएको मिति
१.	दक्षिण एसियामा बाल कल्याण प्रवर्द्धन गर्नका लागि क्षेत्रीय प्रबन्ध गर्नेसम्बन्धी सार्क महासन्धि, २००२	५ जनवरी, २००२	१५ नोभेम्बर, २००५
२.	वेश्यावृत्तिको लागि महिला तथा बालबालिकाको जीउ मास्ने बेच्ने काम रोकथाम गर्ने र सो विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सार्क महासन्धि, २००२	५ जनवरी, २००२	१५ नोभेम्बर, २००५

नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय श्रम गठनसम्बन्धी महासन्धिहरू

क्र.सं	सन्धिको नाम	अनुमोदन मिति
१.	औद्योगिक प्रतिष्ठानमा साप्ताहिक बिदा लागू गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९२१	सन् १९८८
२.	बलयुक्त श्रमसम्बन्धी महासन्धि, १९३०	सन् २००२
३.	सङ्गठित हुने र सामूहिक रूपमा सौदाबाजीसम्बन्धी महासन्धि, १९४९	सन् १९९६
४.	समान पारिश्रमिकसम्बन्धी महासन्धि, १९५१	सन् १९७६
५.	बलयुक्त श्रमको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९५७	सन् २००७
६.	विभेद (रोजगारी र पेसा)-सम्बन्धी महासन्धि, १९५८	सन् १९७४
७.	विकासोन्मुख मुलुकहरूमा न्यूनतम ज्याला, १९७० निर्धारणसम्बन्धी महासन्धि	सन् १९७४
८.	रोजगारीमा संलग्न हुन पाउने न्यूनत्तम उमेरसम्बन्धी महासन्धि, १९७३	सन् १९९७
९.	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम कानुनको स्तर कार्यान्वयनको स्तर प्रवर्द्धन गर्न पारित त्रिपक्षीय परामर्शसम्बन्धी महासन्धि, १९७६	सन् १९९५

१०.	आदिवासी र जनजातिको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९	सन् २००७
११.	निकृष्ट प्रकारको बालश्रम उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९९९	सन् २००२

सन् १९४९ को चार जेनेभा महासन्धि र यसका दुई अतिरिक्त आलेख

क्र.स.	सन्धिको नाम	अनुमोदन मिति		
१.	युद्धमैदानमा घाइते तथा बिरामी भएका सैनिकहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी १२ अगस्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि	७ फेब्रुअरी, १९६४	पहिलो जेनेभा महासन्धि	
२.	समुद्रमा घाइते तथा बिरामी र सङ्कटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधारसम्बन्धी १२ अगस्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि	७ फेब्रुअरी	दोस्रो जेनेभा महासन्धि	
३.	युद्धबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहारसम्बन्धी १२ अगस्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि	७ फेब्रुअरी	तेस्रो जेनेभा महासन्धि	
४.	युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी १२ अगस्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि	७ फेब्रुअरी	चौथो जेनेभा महासन्धि	

५.	१२ अगस्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धिहरूको सशस्त्र सङ्घर्षबाट पीडितहरूको संरक्षणसम्बन्धी पहिलो अतिरिक्त आलेख, १९७७		अतिरिक्त आलेख	हालसम्म अनुमोदन नभएको
६.	१२ अगस्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धिहरूको गैरअन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र सङ्घर्षबाट पीडितहरूको संरक्षणसम्बन्धी दोस्रो अतिरिक्त आलेख, १९७७		अतिरिक्त आलेख	हालसम्म अनुमोदन नभएको

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय र फौजदारी कानुन

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन (International Humanitarian Law) भन्नाले आन्तरिक वा सशस्त्र द्वन्द्वका बेला लागू हुने मानवीय मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरूलाई जनाउँछ । यसभित्र मानव अधिकारसम्बन्धी प्रचलित मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरूसमेत पर्दछन्, जसलाई शान्तिपूर्ण अवस्थामा मात्र नभई सशस्त्र द्वन्द्वका स्थितिमा समेत पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । सशस्त्र द्वन्द्वका अवस्थामा सबै पक्षले पालना गर्नुपर्ने यस्ता नियम र सिद्धान्तहरूका बारेमा विभिन्न प्राचीन धर्म, दर्शन, परम्परागत कानुन र अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरूलाई एकै ठाउँमा समेट्ने उद्देश्यले सन् १९४९ को २१ अप्रिलदेखि १२ अगस्टसम्म स्विट्जरल्यान्डको ऐतिहासिक सहर जेनेभामा सम्पन्न विश्वभरिका सरकारी प्रतिनिधिहरूको कूटनीतिक सम्मेलनले ४ वटा महासन्धिहरू पारित गऱ्यो । यिनै महासन्धिहरूको प्रभावकारी पालनाका लागि पछि सन् १९७७ मा आन्तरिक तथा बाह्य सशस्त्र द्वन्द्वका स्थितिमा लागू हुने दुईवटा सन्धिपत्रहरू पारित गरियो । पछिल्ला दिनहरूमा आएर अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनकै अभिन्न रूपमा बारुदी सुरुङसम्बन्धी ओटावा महासन्धि १९९७ तथा युद्ध अपराधसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान १९९८ पनि पारित भएका छन् । नेपालले सन् १९४९ का ४ वटा महासन्धिहरूलाई ७ फरवरी १९६४ मा अनुमोदन गऱ्यो । तर अन्य सम्बन्धित सन्धि-सम्झौताहरूलाई आजसम्म अनुमोदन गरेको छैन ।

यहाँ नेपालले अनुमोदन गरेका सन् १९४९ का तिनै चारवटा जेनेभा महासन्धिहरूमा भएका व्यवस्थाहरूबारे सङ्क्षेपमा प्रकाश पारिनेछ । यी महासन्धिहरूको धारा ३ मा भएका व्यवस्थाहरूबाहेक अन्य सबै प्रावधानहरू अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित छन् । यसरी ४ वटै महासन्धिहरूका धारा ३ मा एउटै प्रावधानहरू भएका हुनाले यसलाई साझा धारा ३ पनि भनिन्छ । यसले हतियार बिसाइसकेका र बिरामी, घाइते, थुना वा अन्य त्यस्तै कारणले सशस्त्र द्वन्द्वमा सक्रिय रूपले सहभागी हुन वा लड्न असक्षम भइसकेको व्यक्तिहरूको पूर्ण संरक्षणको अधिकार छ । यस अवस्थामा उनीहरूमाथि हत्या, अङ्गभङ्ग, क्रूर व्यवहार वा यातनालगायतका हिंसा; अपहरण गरी बन्धक बनाउने; व्यक्तिगत प्रतिष्ठामाथि आक्रमण वा अपमानजनक व्यवहार तथा स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायिक पुर्पक्षबाट वञ्चित गर्नेजस्ता कार्यहरू गर्न निषेध गरिएको छ । बरू मानवताका आधारमा सबै घाइते र बिरामीहरूको स्याहार

गर्नुपर्ने हुन्छ । यी चारवटा महासन्धिहरू क्रमशः युद्ध मैदानमा घाइते तथा बिरामी भएका सैनिकहरूको अवस्थामा सुधार; समुद्रमा घाइते, बिरामी वा ध्वस्त जहाजमा परेका सैन्यशक्तिको अवस्थामा सुधार; युद्धबन्दीहरूमाथि गरिने व्यवहार तथा युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षणसँग सम्बन्धित छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानुन एवं न्याय International Criminal Court

युद्धअपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, नरसंहार, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनलगायतका विषयमा छानबिन गरी कानुनबमोजिम कारबाहीको लागि निर्णय दिन गठित अन्तर्राष्ट्रिय चरित्र भएको फौजदारी प्रकृतिको अदालत हो । रोमविधान १९९८ अनुसार यो अदालत सन् २००२ को जुलाइ १ मा स्थायी न्यायाधिकरणको रूपमा गठन भएको मानिन्छ । नेदरल्यान्डको हेगमा यसको अदालत रहेको छ । अदालतलाई रोम विधानको कार्यान्वयनकर्ता पनि भनिन्छ । यस अदालतमा जम्मा १८ जना न्यायाधीश रहने व्यवस्था छ, जसको पदावधि नौ वर्षको हुन्छ । रोमविधान अनुमोदन गरिसकेका राष्ट्रहरूबाट संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभा र सुरक्षा परिषद्को सिफारिसमा न्यायाधीशहरूको नियुक्ति हुन्छ । राष्ट्रिय तहको उपल्लो न्यायालयमा काम गरिसकेका न्यायाधीशहरू यस अदालतका लागि योग्य मानिन्छन् । यस अदालतको स्थापनापछाडिको उद्देश्य भनेको नरसंहार, युद्धअपराध र मानवताविरोधी अपराध र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा संलग्न अभियुक्तहरूलाई रोमविधानअन्तर्गत मानव अधिकार र मानवीय कानुनको सीमाभित्र रही पीडकलाई सजाय, पीडितलाई क्षतिपूर्तिको निर्णय गरिन्छ । राष्ट्रिय तहमा यी अपराधमा दोषीहरूलाई कानुनी कारबाहीको लागि पर्याप्त आधार नभएको स्थितिमा पक्षराष्ट्रहरूको लागि यसले सो अभावलाई पूर्ति गर्दछ । यी विविध आपराधिक प्रकृतिका मुद्दाहरूको छिनोफानो गर्नुको साथै यस अदालतले कानुनी राय पनि उपलब्ध गराउन सक्छ ।

रोम विधान

यस अदालतको सम्बन्धमा चर्चा गर्दा रोमविधानलाई प्रमुख रूपमा मध्यनजर राख्नुपर्ने हुन्छ, जुन यस फौजदारी अदालत गठनको प्रमुख आधार हो । रोमविधान भन्नाले फौजदारी प्रकृतिका गम्भीर अपराधलाई नियमित एवं व्यवस्थित गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय चरित्र भएको विधान हो । लाखौंलाख मानिसहरू युद्धको चपेटामा परेको यथार्थतालाई मध्यनजर राख्दै, यस किसिमका अपराधले विश्वको शान्ति-सुरक्षामा गम्भीर असर पार्दछ भन्ने तथ्यलाई मनन गर्दै, यस्ता अपराधहरू दण्डहीनतामा परिणत हुनु हुँदैन भन्नेतर्फ विचार गर्दै, त्यस्ता अपराधहरूप्रति फौजदारी अधिकारक्षेत्रको प्रयोग गर्नु प्रत्येक राज्यको कर्तव्य भएको तथ्यलाई मध्यनजर राख्दै, आमनरसंहार, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्धअपराध र आक्रामकताका अपराधमा संलग्न व्यक्ति वा समूह, निकाय कुनै न कुनै रूपमा कारवाहीको दायरामा आउनुपर्छ । साथै,

भविष्यमा त्यस्ता घटनाहरू पुनरावृत्ति हुन नसकुन् भन्ने मान्यतामा सहमति जनाउन र त्यसलाई व्यवहारतः कार्यान्वयनमा ल्याउन १९९८ मा रोमको इटालीमा एक सय ६० मुलुकका प्रतिनिधिहरूको उपस्थितिमा सो विधानमाथि गम्भीर छलफल र बहस गरी विधानलाई पारित गरे । विधानको प्रावधानअनुरूप सभामा उपस्थित मुलुकका एक तिहाइ प्रतिनिधिहरूले अनुमोदन गरेपछि मात्र अदालत गठन हुने प्रावधानअनुरूप ११ अप्रिल २००२ मा विधिवत् रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको गठन भयो । रोमविधानमा १३९ देशहरूले हस्ताक्षर र ६५ राष्ट्रहरू (सेप्टेम्बर २००७) ले अनुमोदन गरिसकेका छन् । जम्मा १२८ धारा रहेको सो विधानमा आमनरसंहार, मानवताविरुद्धको अपराध, युद्धअपराध, आक्रमकताको अपराधसम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ । यसमा अदालतको अधिकार क्षेत्र, प्रयोग, वैधानिकता रूपमा विषयवस्तुको सम्बन्धमा उल्लेख छ । यो विधान भूतप्रभावी कानुन लागू नहुने भनिएको छ । यस प्रावधानले केही अस्पष्टता खडा गरेको छ । युद्धअपराध र मानवमा कानुनी सीमाङ्कन अनुपयोगसम्बन्धी महासन्धि १९६८ को धारा १ ले निम्न अपराधमा कानुनी हदम्याद नलाग्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ -

क) ८ अगस्ट १९४५ को अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधिकरण (ट्राईबुनल) को बडापत्रमा परिभाषित युद्धअपराधहरू राष्ट्रसंघको सभाको १३ फरवरी १९४६ को ३ (१) र ११ डिसेम्बर १९४६ को ९५ (१) प्रस्तावद्वारा पुष्टि गरिएका युद्धबाट सिकार भएकाहरूको सुरक्षाको लागि १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धिहरूमा उल्लिखित खास गरी गम्भीर उल्लङ्घनहरू ।

ख) ८ अगस्ट १९४५ को अन्तर्राष्ट्रिय न्यायाधिकरण (ट्राइबुनल) न्युरेम्बर्गको बडापत्रमा परिभाषित युद्ध वा शान्तिकालीन समयमा भएका मानवताविरुद्धका अपराधहरू राष्ट्रसंघको सभाको १३ फरवरी १९४६ को ३ (१) र ११ डिसेम्बर १९४६ को ९५ (१) प्रस्तावद्वारा पुष्टि गरिएका युद्धअपराधहरू, सैनिक आक्रमण वा कब्जा गरी लिइएका भूभाग र रङ्गभेदको नीतिबाट उत्पन्न अमानवीय कार्यहरू र आत्महतको अपराधको पूर्व रोकटोकसम्बन्धी १९४८ को महासन्धिमा परिभाषा गरिएअनुरूप सामूहिक नरसंहारका सर्वहत्याका अपराधहरू, जुन कार्यहरू ती देशका राष्ट्रिय कानुनको उल्लङ्घन नठहरिनु जरुरी छैन ।

न्यायालयका अङ्गहरू (Organs of Court)

यस न्यायालयअन्तर्गत ४ वटा अङ्गहरू रहेका छन् ।

क) अध्यक्षमण्डल (Presidency)

न्यायालयमा एक अध्यक्षमण्डलको व्यवस्था गरिएको छ, जसको कार्यकाल तीन वर्षको हुन्छ । तीन सदस्यीय अध्यक्षमण्डलमा न्यायालयका प्रथम तथा द्वितीय

उपाध्यक्ष सदस्य रहन्छन् । दुई तिहाइ बहुमतका आधारमा अध्यक्ष र उपाध्यक्षको चयन न्यायालयका न्यायाधीशहरूबाट गरिन्छ । उनीहरू पुनः निर्वाचित हुन सक्छन् ।

ख) कक्षहरू (Chambers)

न्यायालयका न्यायिक कामहरू कक्षहरू (Chambers) बाट हुने गर्छन् । न्यायालयमा सुनुवाइ कक्ष (Trail Division), पूर्वसुनुवाइ कक्ष (Pre-Trail Division) गरी ३ प्रकारका कक्षहरू रहने प्रावधान छ । पुनरावेदन विभागमा न्यायालयका अध्यक्ष र अन्य ४ जना न्यायाधीशहरू रहन्छन् ।

मुद्दाको सुनवाइ कक्ष (Trail Division) हुने गर्दछ । अभियोगसहित अभियुक्त पेस गरिएपछि तथ्यप्रमाण सङ्कलन आदिका आधारमा यस कक्षले कारबाही अगाडि बढाउँछ । मुद्दाको सुनुवाइपश्चात् प्राप्त प्रमाण, निष्कर्ष र कारणसहित खुलाइएको फैसला तयार गर्छ ।

पुनरावेदनले पूर्वसुनुवाइ वा सुनुवाइ कक्षका फैसलाउपर वा सजायमा प्रक्रियागत निष्पक्षता वा तथ्यगत वा कानुनी वा प्रक्रियागत त्रुटि भएको अवस्थामा फैसला वा सजाय उल्टाउन, संशोधन गर्न अथवा नयाँ सुनुवाइका लागि अलग्गै कक्ष गठन गर्न सक्दछ ।

ग) अभियोजकको कार्यालय (Office of the Prosecuter)

अभियोजकको कार्यालयअन्तर्गत अदालतको अभियोजनकर्ता प्रमुख रहने प्रावधान छ, जसको नियुक्ति सदस्य राष्ट्रहरूको भेलाले गर्दछ । अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रका अपराध एवम् सन्धिपत्रसँग सम्बन्धित सूचनाहरू विभिन्न स्रोत एवम् तरिकाबाट प्राप्त गर्दछ । न्यायालयको क्षेत्राधिकारभित्रका मुद्दाहरूको सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्नु यसको प्रमुख कार्य हो ।

घ) रजिस्ट्रारको कार्यालय (The Registry)

रजिस्ट्रारको नियुक्ति न्यायाधीशहरूबाट हुन्छ । उसको हैसियत न्यायालयको प्रमुख प्रशासकीय अधिकारीको रूपमा हुन्छ । न्यायालयको अध्यक्षको निर्देशन र नियन्त्रणमा रही आफ्नो कार्य सम्पादन गर्नु उसको दायित्व हो । रजिस्ट्रारको मुख्य रूपमा गैरन्यायिक तथा प्रशासनिक कार्यको लागि जिम्मेवार हुन्छ ।

न्यायालयको अधिकार क्षेत्र

यस न्यायालयको मुख्य रूपमा जातीय नरसंहार (Genocide) मानवताविरुद्धको अपराध (Criome against Humanity) युद्ध अपराध (war Crime) र शत्रुतापूर्ण आक्रमणको अपराध (Agreession) सम्बन्धी मुद्दाहरूको सुनुवाइ गरी अभियोजन गर्छ ।

जातीय नरसंहार

रोम बडापत्रको धारा ६ अनुसार जातीय नरसंहार पूर्ण वा आंशिक रूपमा राष्ट्रियता, जाति, वर्ण र धार्मिक समुदायलाई नाश गर्ने गरी गरिएका देहायका अपराधहरू जनाउनेछ ।

- समूहका सदस्यहरूको हत्या
- समूहका सदस्यहरूलाई शारीरिक चोट वा मानसिक क्षति पुऱ्याउने खालका गम्भीर घटना,
- पूर्ण वा आंशिक रूपमा भौतिक विनाश गर्ने गरी समूहको जनजीवनलाई सुनियोजित रूपमा प्रभावित गर्ने घटना,
- समूहमा जन्म रोक्ने उद्देश्यले लादिएका मापदण्डहरू
- केटाकेटीहरूलाई जबर्जस्ती एउटाबाट अर्को समूहमा पठाउने कार्य आदि ।

मानवताविरुद्धको अपराध (Crome Against Humanity)

- हत्या, सर्वनाश, दासता,
- सुपुर्दगी वा जबर्जस्ती स्थानान्तरण
- अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका आधारभूत नियमहरू उल्लङ्घन हुने गरी भौतिक स्वतन्त्रता खोस्नु वा बन्दी बनाउनु,
- यातना
- बलात्कार, यौन दासता, जबर्जस्ती वेश्यावृत्ति, जबर्जस्ती गर्भधारण, जबर्जस्ती परिवार नियोजन वा तुलना हुने नसक्ने खालका यौनजन्य हिंसाका अन्य घटनाहरू
- जबर्जस्ती गरिएको अपहरण, वर्णका आधारमा गरिने अपराध

यस्तै प्रकृतिका नियतवश गरिने अन्य कारबाही जसबाट गम्भीर पीडा हुन्छ वा शारीरिक गम्भीर चोट लाग्दछ वा मानसिक, शारीरिक स्वास्थ्यमा गम्भीर असर गर्दछ ।

युद्ध अपराध (War Crime)

निम्न अपराधलाई युद्ध अपराध मानिएको छ :

- नियोजित हत्या,
- जैविक हतियारको प्रयोगलगायतका यातना वा अमानवीय व्यवहार,
- शरीर वा स्वास्थ्यमा ठूलो पीडा वा गम्भीर चोट पुऱ्याउने नियत,
- सैनिक आवश्यकताले पुष्टि हुने नसक्ने र गैरकानुनी तथा मर्यादाहीन ढङ्गले सम्पत्तिको विनाश र व्यापक क्षति,
- युद्धबन्दी वा अन्य ढङ्गमा सुरक्षा दिइएको व्यक्तिलाई शत्रु सेनासँग काम गर्न बाध्य गरिनु,

- युद्धबन्दी वा अन्य ढङ्गमा सुरक्षा दिइएको व्यक्तिलाई निष्पक्ष र नियमित सुनुवाइको अधिकारबाट वञ्चित गर्नु,
- गैरकानुनी रूपमा सुपुर्दगी वा स्थानान्तरण वा गैरकानुनी एकान्त बन्दी र
- बन्धक बनाउनु आदि ।

शत्रुतापूर्ण आक्रमण

साझा धारा ३ को उल्लङ्घनकर्ता तथा युद्धमा सहभागी नभएका, युद्धमैदान छाडेका, असैनिक एवं हतियार समर्पण गरेका व्यक्तिविरुद्धका अपराधहरूसम्बन्धी मुद्दाहरूको सुनुवाइ गरी अभियोजन गर्नु यस अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पर्दछ । मानव अधिकार, मानवीय कानुनको नजरबाट हेर्ने हो भने यस अदालतको स्थान गरिमामय देखिन्छ ।

शरणार्थी र मानव अधिकार

शदीयौंदेखि मानिस शरणार्थी हुँदै र बनाइँदै आएको पाइन्छ । शरणार्थी सम्बन्धमा विश्वमा धेरै मान्यताहरू विकसित छन् । यसका शास्त्रीय मान्यता पनि छन् । जस्तै : "शरणको मरण गर्नु हुँदैन" आदि । विश्वव्यापी रूपमा यो जटिल अन्तर्राष्ट्रिय समस्याका रूपमा देखापर्दै आएको छ । आधुनिक विश्वले राष्ट्र संघ र संयुक्त राष्ट्र संघको स्थापनापछि मात्र शरणार्थी समस्यालाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा सम्बोधन गरेको छ ।

राज्यले सामान्यतया आफ्ना नागरिकहरूको संरक्षण गर्दछ । यो उसको मूल दायित्व हो । कहिलेकाहीँ विशेष परिस्थिति सृजना भई आफ्ना नागरिकको संरक्षण गर्दैन वा चाहँदैन । त्यस्तो परिस्थितिमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हुने कारणबाट कतिपय व्यक्तिहरू सुरक्षाको खोजीमा आफ्नो घर अथवा बासस्थान वा परिवारलाई छोडी अर्को मुलुकमा जान बाध्य हुन्छन् । उनीहरूलाई निश्चित जात, धर्म, राष्ट्रियता, समूह, समुदाय वा राजनीतिक विचार अपनाएको कारण सम्बन्धित देशमा आफू र आफ्नो परिवार एवं उल्लिखित विचार असुरक्षित हुने सोचेर शरणको खोजमा प्रवेश गर्छ । सामान्यतया यिनै व्यक्तिहरू शरणार्थी हुन्, जुन मानिस आफ्नो देश छोडेर बाहिर छ र आफ्नो मुलुकको संरक्षण हुन नसक्ने, फर्कन अनुच्छिक हुन्छ ।

पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धमा भएका वीभत्स आक्रमण, हत्या र उपनिवेश विस्तारका क्रममा विश्वभरिका लाखौंलाख मानिसहरू आफ्नो परम्परागत वासस्थान, पेसा, व्यवसाय र राष्ट्र छोडेर सुरक्षा र शरणका लागि अन्य देशमा प्रवेश गरे । यस क्रमले विश्वव्यापी रूपमा भयानक सङ्कट र त्रासदी पैदा गऱ्यो । दोस्रो विश्वयुद्धकै समयमा सर्वत्र प्रगतिशील अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको आवश्यकता महसुस गरियो । सन् १९४५ मा ठूलो सहभागिताका साथ संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना भयो र विश्वभरिका मानव समुदाय मानव अधिकारको दायरामा आए । यसभित्र सम्पूर्ण शरणार्थीहरू पनि परे ।

यसै परिप्रेक्षमा संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले पारित गरी शरणार्थीका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्च आयुक्तको कार्यालय स्थापना भयो । यसले १ जनवरी १९५१ देखि आफ्नो कामको थालनी गऱ्यो । आज UNHCR संयुक्त राष्ट्रसंघको साहसी अङ्ग हो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने शरणार्थीहरूलाई संरक्षण गर्ने अधिकार दिएको छ ।

शरणार्थीका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय उच्च आयुक्त (United Nations High Commissioner for Refugees)

संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाबाट शरणार्थीका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय उच्च आयुक्तको कार्यालय स्थापना भयो । यस कार्यालयले १ जनवरी १९५१ देखि आफ्नो कामको थालनी गऱ्यो । यसलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने शरणार्थीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय संरक्षण प्रदान गर्ने अधिकार दिइएको छ ।

पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्ध एवं युद्धपछिको इतिहासले तथा प्राकृतिक विपत्ति (Natural Disasters) ले मौलिक अधिकारको उपभोगमा प्रभाव पाऱ्यो । यसको मुख्य पक्ष विस्थापित र राज्यविहीन व्यक्तिहरूको उत्पत्ति नै हो । शरणार्थीको अन्तर्राष्ट्रिय संरक्षणको विषयले सामान्य मानव अधिकारको प्रश्नभन्दा बढी कुरा निर्दिष्ट गर्छ । शरणार्थीको स्थितिले गम्भीर अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिक्रिया खोज्छ । मानव अधिकारको प्रश्न र शरणार्थीका समस्याहरू अन्योन्याश्रित छन् । शरणार्थी समस्याको एउटा प्रमुख कारण मानव अधिकारको उल्लङ्घन हो । त्यस्तै मानव अधिकारको उल्लङ्घनले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १३ र १४ मा प्रदत्त अवस्थाबाट उम्कन प्रत्येक व्यक्तिलाई अरू देशमा शरण लिने र खोज्ने अधिकार छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई अन्य देशमा शरण माग गर्ने अधिकार प्रदान गरेबाट शरणार्थीको अधिकार संरक्षण मानव अधिकारको संरक्षणको एक पाटो रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

यस परिप्रेक्ष्यमा शरणार्थीका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय उच्च आयुक्तको कार्यालयको भूमिका महत्वपूर्ण देखिन्छ । सामान्य रूपमा यसले निम्न जिम्मेवारी बहन गर्दछ :-

- शरणार्थीको संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-महासन्धिहरूको अवस्था र अनुमोदनलाई प्रवर्द्धन गर्ने र तिनीहरूको प्रयोगको सुपरिवेक्षण गर्ने तथा आवश्यक संशोधनहरू प्रस्ताव गर्ने ।
- शरणार्थीको अवस्था सुधार गरी तिनीहरूको संख्या घटाउन सरकारहरूसँग सम्झौताहरू गर्ने ।
- शरणार्थीहरूको स्वेच्छिक फिर्ती र नयाँ राष्ट्रिय समुदायभित्र समीकरण एवं प्रवर्द्धन गर्न सबै प्रयासहरूलाई सघाउने ।
- राज्यको इलाकाभित्र शरणार्थीको स्वीकृति पहिचान र प्रवर्द्धन गर्ने ।
- शरणार्थीहरूले आफ्नो जायजेथा हस्तान्तरण गर्न आवश्यक अनुमति उपलब्ध गराइदिन सहयोग गर्ने ।
- सम्बन्धित राष्ट्रको सरकारसँग आवश्यक सबै समन्वय गर्ने ।
- सम्बन्धित सरकार, अन्तरसरकारी गठनहरू र गैह्रसरकारी गठनहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गरी शरणार्थीको पक्षमा काम गर्ने ।

शरणार्थीको हैसियतसम्बन्धी महासन्धि, १९५१

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले १४ डिसेम्बर १९५० मा प्रस्ताव पेस गरी जुलाई १९५१ मा यस महासन्धिलाई ग्रहण गऱ्यो । यस महासन्धिमा प्रस्तावनासहित ४६ धारा रहेका छन् । शरणार्थीको हैसियतसम्बन्धी महासन्धि १९५१ लाई सन् २०१५ सम्म विश्वभरका १५० भन्दा बढी राष्ट्रहरूले अनुमोदन गरिसकेका छन् । हाम्रो छिमेकी राष्ट्रहरूमा यो सन्धि चीन र अफगानिस्तानले अनुमोदन गरेका छन् । नेपालले यसलाई अनुमोदन गरेको छैन । यद्यपि नेपालमा विगत ५५ वर्ष अघिदेखि तिब्बती शरणार्थी र २६ वर्षदेखि भुटानी शरणार्थी बस्दै आएका छन् । हाल भुटानी शरणार्थी (UNHCR) को पहलमा अमेरिका, क्यानडा, युरोप र अस्ट्रेलियालगायतका देशमा स्थानान्तरण गरिएको छ । आज पनि भुटानी शरणार्थी हजारौंको सङ्ख्यामा झापामा रहेका छन् । यिनका अलावा नेपालमा सयौंको सङ्ख्यामा सहरी शरणार्थीहरू पनि रहेका छन्, हाल १० भन्दा बढी देशका सहरी शरणार्थी नेपालमा बस्छन् ।

शरणार्थी र नेपाल कानुन :

नेपालले शरणार्थीको हैसियतसम्बन्धी महासन्धि १९५१ लाई हस्ताक्षर गरेको छैन र नेपालमा शरणार्थीसम्बन्धी कुनै छुट्टै कानुन, नियम, नियमावली जारी भएको छैन । शरणार्थीको रूपमा प्रवेश गर्ने कुनै पनि व्यक्तिलाई अध्यागमन कानुन उल्लङ्घन गरेको भनी कारवाही गर्ने चलन छ । यद्यपि प्रचलित नेपाल कानुन, ऐनहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूले शरणार्थीको रूपमा प्रवेश गर्ने व्यक्तिहरूलाई सम्बोधन गर्दछ । नेपाल शरणार्थीसम्बन्धी महासन्धिको पक्ष राष्ट्र नभए तापनि नेपालका UNHCR को स्थापना सन् १९८९ मा भएको छ, जसले नेपालमा रहँदै आएका तिब्बती, भुटानीलगायतका शरणार्थीको काम गर्दै आएको छ । नेपाल सरकारसँग सहमति भएरै UNHCR स्थापना भएको थियो । नेपालले परम्परागत कानुन तथा नेपाल पक्ष रहेका अन्य सन्धि-सम्झौताको कदर गर्दै नेपालमा शरण खोजेका शरणार्थीहरूलाई (Principle of Non-Refoulement) को आधारमा आफ्नो देशमा शरण दिएको छ ।

तिब्बती शरणार्थीबारे :-

नेपालमा हाल करिब १८ हजार तिब्बती शरणार्थी बसोबास गर्दछन् । नेपालले शरणार्थीसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूमा हस्ताक्षर नगरे पनि नेपालमा रहेका शरणार्थीहरूको लागि निश्चित व्यवस्थाहरू गरेको छ । तिब्बती शरणार्थीहरूको हकमा नेपाल सरकारले शरणार्थी परिचयपत्र वितरण गरेको छ । यद्यपि सन् १९९५ पछि परिचयपत्र (RC) वितरण भएको छैन । यसपछिको २२ वर्षको अवधिमा जन्मिएका सन्तान र त्यसअघि पनि उमेर वा अन्य कारणले शरणार्थी परिचयपत्र नपाएकाहरूले

आजसम्म पनि शरणार्थी परिचयपत्र पाउन सकेका छैनन् । यसको अभावमा तिब्बती शरणार्थीहरूलाई सवारीचालक अनुमति पत्र, उच्च शिक्षा अध्ययन, ट्राभल डकुमेन्ट, बैंक खाता सञ्चालन, रोजगारी, व्यवसाय सञ्चालन, जन्म, विवाह मृत्यु तथा अन्य घटना दर्ता, आफ्नो सम्पत्तिको संरक्षणलगायतको काममा अत्यन्त कठिनाइ भइरहेको छ ।

नेपाल सरकारले जुनसुकै शिक्षा अध्ययन र रोजगारीका लागि जन्मदर्ता, नागरिकता वा सा सरहको परिचयपत्रको अनिवार्यता लागू गरेको छ । यस प्रावधानले भन्दै ३० वर्षमुनिका सबै तिब्बती शरणार्थीको परिवारहरूले नेपालमा शिक्षा रोजगारी व्यवसायलगायतको कामहरूमा दुःख पाइरहेका छन् । तिब्बतीहरूले विशुद्ध धार्मिक र सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजना गर्दा पनि प्रशासनको हस्तक्षेप हुँदै आइरहेको छ ।

नेपालमा सुपुर्दगी ऐन २०७० जारी छ । यस ऐनको दफा ५ ले सुपुर्दगी गर्न इन्कार गरिने व्यवस्था गरेको छ । राजनीतिक प्रकृतिको कसुर, जात, जाति, वर्ण, धर्म, राष्ट्रियता वा विचारधाराबाट पूर्वाग्रह, मृत्युदण्ड हुन सक्ने वा सैनिक कसुर लाग्ने भएको अवस्थामा माग गर्ने राज्यमा फरार कसुरदारलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिने सम्भावना भएको अवस्थामा त्यस्तो विदेशीलाई माग गर्ने राष्ट्रमा फिर्ता पठाइने छैन भनी व्यवस्था गरेको छ ।

आज पनि तिब्बती शरणार्थीहरू नेपाल प्रवेश गर्ने क्रम जारी छ । उनीहरूलाई नेपाल प्रवेश गरेपछि सीमा सुरक्षा बलले पक्राउ गरी अध्यागमन विभाग काठमाडौंमा पठाउने गर्छ । कतिपय अवस्थामा शरणका लागि नेपाल प्रवेश गरेका तिब्बतीलाई नेपालका सुरक्षा बलले सीमामा पक्राउ गरी उद्गम देश फिर्ता पठाउने, फिर्ता पठाउन दबाब दिने गरेको पाइन्छ । नेपाल सरकारसँग भएको भद्र सहमतिका आधारमा त्यस्ता शरणार्थीलाई अध्यागमन विभागले UNHCR को मार्फत जान चाहेको मुलुकसम्म जाने मार्ग प्रशस्त गरिदिने परम्परा छ । यद्यपि यस्ता शरण माग्न चाहनेलाई चीन सरकारले सुपुर्दगीका लागि दबाब दिने गरेको छ ।

शरणार्थीसम्बन्धी भद्र सम्झौता

नेपाल शरणार्थीसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि र त्यसका प्रोटोकलहरूको पक्ष राष्ट्र होइन, तापनि नेपालले विगत ५५ वर्षदेखि शरणार्थीलाई स्वीकार गरी शरण दिइरहेको र केही हदमा व्यवस्थापन पनि गरिआएकोले मूलतः तिब्बती शरणार्थीहरूको व्यवस्थापनका लागि नेपाल सरकारले संयुक्त राष्ट्रसंघीय अन्तर्राष्ट्रिय निकायसँग सन् १९८९ मा भद्र सहमति (Gentleman Agreement) गरेको छ । तिब्बतबाट शरणार्थीको हैसियतमा नेपाल प्रवेश गर्ने शरणार्थीहरूको हकमा यो सहमति लागू हुन्छ । यो सहमतिपछि तिब्बती शरणार्थीहरू तिब्बतबाट नेपाल भित्रिएपश्चात्

नेपाल सरकारका निकायहरूले नेपालस्थित शरणार्थीका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय उच्च आयुक्तको कार्यालय (UNHCR) लाई जानकारी गराई बुझाउने गरेको छ । UNHCR ले जिम्मा लिइसकेपछि आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी शरणार्थीलाई भारत पठाउने व्यवस्था गर्ने, पठाउने अर्थात् नेपाल भित्रिएका शरणार्थीलाई बाटो उपलब्ध गराउने गरेको छ । उनीहरूलाई आएकै देश फिर्ता नपठाउने भद्र सहमतिको उद्देश्य हो । यो सहमति नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको यातनाविरोधी महासन्धि १९८४ को धारा ३ सँग सम्बन्ध राख्छ ।

- यो भद्र सम्झौता विशेष गरी तिब्बती शरणार्थीहरूको सुरक्षा तथा व्यवस्थापनको लागि भएको हो ।
- यो सहमति नेपाल सरकार र संयुक्त राष्ट्र संघीय निकाय एवं अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग भएको अलिखित समझदारी हो ।
- तिब्बती शरणार्थीलाई नेपाल भित्रिएपछि UNHCR लाई बुझाउने काम भद्र सहमतिका आधारमा हुँदै आएको छ ।
- यो सहमति शरणार्थीलाई UNHCR ले जिम्मा लिएपछि आवश्यक प्रक्रिया पूरा गरी भारत पठाउने व्यवस्था गर्ने र आएकै देशमा फिर्ता नपठाउने मान्यता राख्दछ ।

यातनाविरोधी महासन्धि १९८४ को धारा ३ मा रहेको प्रावधान शरणार्थीका हकमा समेत आकर्षित हुन्छन्, जसलाई निम्नबमोजिम बुझ्न सकिन्छ -

- सम्बन्धित व्यक्तिलाई एउटा राष्ट्रबाट अर्को राष्ट्रमा फर्काउँदा वा सुपुर्दगी गर्दा सम्बन्धित राष्ट्रमा यातनाको खतरा छ भने सुपुर्दगी गर्न वा फर्काउन मिल्दैन ।
- शरणार्थीलाई उद्‌गम राष्ट्रमा फर्काउँदा वा सुपुर्दगी गर्दा यातना वा मृत्युदण्ड दिन सक्ने खतरा भएमा सुपुर्दगी गर्न वा फर्काउन यस धाराले रोक लगाएको छ ।

यस मान्यतालाई घरेलुकरण गर्दै नेपालको सर्वोच्च अदालतले समेत पटकपटक फैसला गरी गैह्रकानुनी सुपुर्दगिमा रोक लगाएको छ । सोनाम खम्पासमेत जना २३ को हकमा अधिवक्ता इन्द्रप्रसाद अर्यालले सर्वोच्च अदालतमा दायर गरेको रिट निवेदनमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले मिति २०६८।०६।०५ गते आदेश जारी गरेको छ । यस्तै सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा अधिवक्ता इन्द्रप्रसाद अर्यालद्वारा शरणार्थी सम्बन्धमा दायर अन्य रिट निवेदनहरुमा सर्वोच्च अदालतबाट यस्तै प्रकारका आदेश जारी भएका छन् ।

परिच्छेद ४

नेपालमा मानव अधिकार

सामान्य जानकारी

मानव अधिकारको अवधारणा इतिहासका विभिन्न चरणमा विकास हुँदै आएका छन्, यद्यपि यसको विश्वव्यापकता भने मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ पछि भयो । यसै घोषणालाई आधार बनाएर अनेकौं अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्र, महासन्धि तथा दस्तावेजहरू निर्माण भएका छन् । नेपाल सन् १९५५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य बन्यो ।

संविधान

नेपालमा आधुनिक मानव अधिकारको विकासक्रम खासै पुरानो छैन । २००७ सालको परिवर्तनपछि अन्तरिम संविधानमा निर्देशित सिद्धान्तअन्तर्गत नागरिकका हकको व्यवस्था गरेर मानव अधिकारको प्रत्याभूत गर्ने प्रयास गरिएको छ । त्यसपछि बनेको नागरिक अधिकार ऐन २०१२, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५, नेपालको संविधान २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ र वर्तमान नेपालको संविधानमा विभिन्न धाराहरूमा मानव अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ । एक अर्थमा नेपालको संविधान मानव अधिकारको आधिकारिक दस्तावेज हो । यसको भाग ३ को धारा १६ देखि ४६ सम्म मौलिक हकको व्यवस्था गरी नागरिकको मानव अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ । यद्यपि संविधानका अन्य धाराहरू पनि मानव अधिकारको सिद्धान्तसँग सम्बन्ध राख्दछन् । कतिपय परिस्थितिमा यी प्रदत्त मौलिक हकहरूमा राज्यले प्रतिबन्ध लगाउन सक्ने व्यवस्था गरेको छ ।

मौलिक हक र कर्तव्य

१६. सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक :

(१) प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ ।

(२) कसैलाई पनि मृत्युदण्डको सजाय दिने गरी कानुन बनाइने छैन ।

१७. स्वतन्त्रताको हक :

(१) कानुनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिने छैन ।

(२) प्रत्येक नागरिकलाई देहायको स्वतन्त्रता हुनेछ :-

(क) विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता,

(ख) विनाहातहतियार शान्तिपूर्वक भेला हुने स्वतन्त्रता,

(ग) राजनीतिक दल खोल्ने स्वतन्त्रता,

(घ) सङ्घ र संस्था खोल्ने स्वतन्त्रता,

(ङ) नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता,

(च) नेपालको कुनै पनि भागमा पेसा, रोजगार गर्ने र उद्योग, व्यापार तथा व्यवसायको स्थापना र सञ्चालन गर्ने स्वतन्त्रता ।

१८. समानताको हक :

(१) सबै नागरिक कानुनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानुनको समान संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन ।

(२) सामान्य कानुनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, शारीरिक अवस्था, अपाङ्गता, स्वास्थ्य स्थिति, वैवाहिक स्थिति, गर्भावस्था, आर्थिक अवस्था, भाषा वा क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।

(३) राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, वर्ण, जात, जाति, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भाषा, क्षेत्र, वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन ।

(४) समान कामका लागि लैङ्गिक आधारमा पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा कुनै भेदभाव गरिने छैन ।

(५) पैतृक सम्पत्तिमा लैङ्गिक भेदभावविना सबै सन्तानको समान हक हुनेछ ।

१९. सञ्चारको हक :

(१) विद्युतीय प्रकाशन, प्रसारण तथा छापालगायतका जुनसुकै माध्यमबाट कुनै समाचार, सम्पादकीय, लेख, रचना वा अन्य कुनै पाठ्य, श्रव्य, श्रव्यदृश्य सामग्रीको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न वा सूचना प्रवाह गर्न वा छाप्न पूर्वप्रतिबन्ध लगाइने छैन ।

(२) कुनै श्रव्य, श्रव्यदृश्य वा विद्युतीय उपकरणको माध्यम वा छापाखानाबाट कुनै समाचार, लेख, सम्पादकीय, रचना, सूचना वा अन्य कुनै सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन, प्रसारण गरे वा छापेबापत त्यस्तो सामग्री प्रकाशन, प्रसारण गर्ने वा छाप्ने रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय उपकरण, छापा वा अन्य सञ्चार माध्यमलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज वा त्यस्तो सामग्री जफत गरिने छैन ।

(३) कानुनबमोजिम बाहेक कुनै छापा, विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोनलगायतका सञ्चार साधनलाई अवरुद्ध गरिने छैन ।

२०. न्यायसम्बन्धी हक :

(१) कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन ।

(२) पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानुन व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने तथा कानुन व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हक हुनेछ । त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानुन व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ । शत्रु देशको नागरिकको हकमा यो उपधारा लागू हुने छैन ।

(३) पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समय तथा स्थानबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घन्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्नेछ र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा राखिने छैन ।

(४) तत्काल प्रचलित कानुनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजायभागी हुने छैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुर गर्दाको अवस्थामा कानुनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय दिइने छैन ।

(५) कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन ।

(६) कुनै पनि व्यक्तिविरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एकपटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय दिइने छैन ।

(७) कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नोविरुद्ध साक्षी हुन बाध्य पारिने छैन ।

(८) प्रत्येक व्यक्तिलाई निजविरुद्ध गरिएको कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ ।

(९) प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुनेछ ।

(१०) असमर्थ पक्षलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने हक हुनेछ ।

२१. अपराधपीडितको हक :

अपराधपीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाहीसम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुनेछ र अपराधपीडितलाई कानुनबमोजिम सामाजिक पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्तिसहितको न्याय पाउने हक हुनेछ ।

२२. यातनाविरुद्धको हक :
पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन । यस्तो कार्य भएमा निजले क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।

२३. निवारक नजरबन्दविरुद्धको हक :
नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्ने पर्याप्त आधार नभई कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा राखिने छैन ।

२४. छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धको हक :
(१) कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेसा, व्यवसाय वा शारीरिक अवस्थाको आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गरिने छैन ।
(५) सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानुनबमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

२५. सम्पत्तिको हक :
प्रत्येक नागरिकलाई कानुनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने, व्यावसायिक लाभ प्राप्त गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ ।

२६. धार्मिक स्वतन्त्रताको हक :
(१) धर्ममा आस्था राख्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो आस्थाअनुसार धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने स्वतन्त्रता हुनेछ । प्रत्येक धार्मिक सम्प्रदायलाई धार्मिक स्थल तथा धार्मिक गुठी सञ्चालन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।

२७. सूचनाको हक :
प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ ।

२८. गोपनीयताको हक :
कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार र चरित्रसम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानुनबमोजिमबाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ ।

२९. शोषणविरुद्धको हक :
प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषणविरुद्धको हक हुनेछ ।

(२) धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै किसिमले शोषण गर्न पाइने छैन ।

(३) कसैलाई पनि बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन ।

(४) कसैलाई पनि निजको इच्छाविरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन ।
तर सार्वजनिक प्रयोजनका लागि नागरिकलाई राज्यले अनिवार्य सेवामा लगाउन सक्ने गरी कानुन बनाउन रोक लगाएको मानिने छैन ।

(५) उपधारा (३) र (४) विपरीतको कार्य कानुनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई पीडकबाट कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

३०. स्वच्छ वातावरणको हक :
प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुनेछ ।

३१. शिक्षासम्बन्धी हक :

(१) प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक हुनेछ ।

(३) अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

(४) दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानुनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

(५) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।

३२. भाषा तथा संस्कृतिको हक :

(१) प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने हक हुनेछ ।

(३) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हक हुनेछ ।

३३. रोजगारीको हक :

(१) प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक हुनेछ । रोजगारीको सर्त, अवस्था र बेरोजगार सहायता संघीय कानुनबमोजिम हुनेछ ।

(२) प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको छनोट गर्न पाउने हक हुनेछ ।

३४. श्रमको हक :

(१) प्रत्येक श्रमिकलाई उचित श्रम अभ्यासको हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक श्रमिकलाई उचित पारिश्रमिक, सुविधा तथा योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।

(३) प्रत्येक श्रमिकलाई कानुनबमोजिम ट्रेड युनियन खोल्ने, त्यसमा सहभागी हुने तथा सामूहिक सौदाबाजी गर्न पाउने हक हुनेछ ।

३५. स्वास्थ्यसम्बन्धी हक :

(१) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन ।

३६. खाद्यसम्बन्धी हक :

(१) प्रत्येक नागरिकलाई खाद्यसम्बन्धी हक हुनेछ ।

३७. आवासको हक :

(१) प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हक हुनेछ ।

(२) कानुनबमोजिम बाहेक कुनै पनि नागरिकलाई निजको स्वामित्वमा रहेको बासस्थानबाट हटाइने वा अतिक्रमण गरिने छैन ।

३८. महिलाको हक :

(१) प्रत्येक महिलालाई लैङ्गिक भेदभावविना समान वंशीय हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुनेछ ।

(३) महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिने छैन । त्यस्तो कार्य कानुनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

(४) राज्यका सबै निकायमा महिलालाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ ।

(५) महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।

(६) सम्पत्ति तथा पारिवारिक मामिलामा दम्पतीको समान हक हुनेछ ।

३९. बालबालिकाको हक :

(१) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ ।

(२) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ ।

(३) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ ।

(४) कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन ।

(५) कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।

(६) कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन ।

(७) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन ।

(८) प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ ।

(९) असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।

४०. दलितको हक :

(१) राज्यका सबै निकायमा दलितलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा सहभागी हुने हक हुनेछ । सार्वजनिक सेवालगायतका रोजगारीका अन्य क्षेत्रमा दलित समुदायको सशक्तीकरण, प्रतिनिधित्व र सहभागिताका लागि कानुनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।

(२) दलित विद्यार्थीलाई प्राथमिकदेखि उच्च शिक्षासम्म कानुनबमोजिम छात्रवृत्तिसहित निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिनेछ । प्राविधिक र व्यावसायिक उच्च शिक्षामा दलितका लागि कानुनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।

(३) दलित समुदायलाई स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्न कानुनबमोजिम विशेष व्यवस्था गरिनेछ ।

(५) राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानुनबमोजिम एकपटक जमिन उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।

(६) राज्यले आवासविहीन दलितलाई कानुनबमोजिम बसोबासको व्यवस्था गर्नेछ ।

४१. ज्येष्ठ नागरिकको हक :

ज्येष्ठ नागरिकलाई राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।

४२. सामाजिक न्यायको हक :
(१) सामाजिक रूपले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी, आदिवासी-जनजाति, मधेसी, थारू, अल्पसङ्ख्यक, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, सीमान्तकृत, मुस्लिम, पिछडा वर्ग, लैङ्गिक तथा यौनिक अल्पसङ्ख्यक, युवा, किसान, श्रमिक, उत्पीडित वा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिक तथा आर्थिक रूपले विपन्न खस आर्यलाई समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुनेछ ।

४३. सामाजिक सुरक्षाको हक :
आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त र असहाय अवस्थामा रहेका, असहाय एकल महिला, अपाङ्गता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह आफैं गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुनबमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ ।

४४. उपभोक्ताको हक :
(१) प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने हक हुनेछ ।
(२) गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

४५. देश निकालाविरुद्धको हक :
कुनै पनि नागरिकलाई देश निकाला गरिने छैन ।

४६. संवैधानिक उपचारको हक :
यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा १३३ वा १४४ मा लेखिएबमोजिम संवैधानिक उपचार पाउने हक हुनेछ ।

४७. मौलिक हकको कार्यान्वयन :
यस भागद्वारा प्रदत्त हकहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यकताअनुसार राज्यले यो संविधान प्रारम्भ भएको तीन वर्षभित्र कानुनी व्यवस्था गर्नेछ ।

४८. नागरिकका कर्तव्य : प्रत्येक नागरिकका कर्तव्य देहायबमोजिम हुनेछन् :-
(क) राष्ट्रप्रति निष्ठावान् हुँदै नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता र अखण्डताको रक्षा गर्नु,
(ख) संविधान र कानुनको पालना गर्नु,
(ग) राज्यले चाहेका बखत अनिवार्य सेवा गर्नु,

नागरिक अधिकार ऐन २०१२
नागरिकको मौलिकहक तथा मानव अधिकारको व्यवस्थित अवस्था नहुँदा तत्कालीन अवस्थामा नागरिक अधिकार ऐन २०१२ ले मानव अधिकारका विषयमा नागरिक

अधिकारको रक्षा गरेको छ । तत्कालीन समाज र कानुनमा रहेको विभेद ऐनको दफा ३ ले अन्त्य गरेको छ। कानुनको समानता नपाएमा ऐनको प्रावधानबमोजिम अदालतबाट अधिकार खोज्न पाउने व्यवस्था प्रस्ट छ। त्यसअनुसार निम्न अधिकार प्रत्यायोजित छन् -

- ❖ कानुनको दृष्टिमा सबै समान छन् धर्म, जात जाति र लिङ्गको आधारमा कसैमाथि भेदभाव गर्न नपाइने ।
- ❖ विशेष वर्गका लागि समान अवसर प्रदान गर्न आरक्षणको ब्यावस्था ।
- ❖ विशेष वर्गको लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिनेछ ।
- ❖ धार्मिक स्वतन्त्रताबाहेक नागरिकको सम्पत्तिको रक्षा ।
- ❖ फौजदारी न्याय र प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तबमोजिम एकै विषयमा दुईपटक मुद्दा नचलाउने, सक्षम अदालतले सजाय नतोकेसम्म दण्ड नदिइने ।
- ❖ गैरकानुनी गिरफ्तारीलाई बन्देज ।

नेपालका मानव अधिकारका संयन्त्रहरू :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग :

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको स्वतन्त्रता र स्वायत्तता तथा यी संस्थाहरूको काम, कर्तव्य र अधिकारहरूका बारेमा निर्देशित गर्नका लागि सन् १९९१ मा पेरिसमा सम्पन्न भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको सम्मेलनबाट पारित भई सन् १९९३ मा संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा पेरिस सिद्धान्त जारी गरिएको छ । त्यसलाई पेरिस सिद्धान्त भनिन्छ । पेरिस सिद्धान्तले आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्तता, गठन प्रक्रिया, पर्याप्त आर्थिक स्रोतसहितको आर्थिक स्वतन्त्रता, मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनका लागि प्रयाप्त कार्याधिकारलगायतका विषयहरूलाईं समेटेको छ । सोही सिद्धान्तका आधारमा नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग स्थापना भएको हो । त्यसमा एक अध्यक्ष र चार सदस्य हुन्छन् । आयोगका पदाधिकारीहरूको पदावधि ६ वर्षको हुने व्यवस्था छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनका लागि स्थापित संवैधानिक निकाय हो। मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ अनुसार २०५७ जेठ १३ गते स्थापित यस आयोगलाई नेपालको संविधानले भाग २५ को धारा २४८ र २४९ मा संवैधानिक निकायको रूपमा स्थापित गरेको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन जारी भए पश्चात् आयोगको काम-कारबाही यसै ऐनअन्तर्गत भइआएको छ । मानव अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्नु आयोगको प्रमुख कर्तव्य भएकोले स्थापनाकालदेखि नै आयोग मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन कार्यमा क्रियाशील रहँदै आएको छ ।

राष्ट्रिय महिला आयोग :

नेपालको संविधानले भाग २७ धारा २५२, २५३, २५४ मा राष्ट्रिय महिला आयोगको व्यवस्था गरेको छ । राष्ट्रिय महिला आयोग एक संवैधानिक आयोग हो । यसमा एक अध्यक्ष र ४ सदस्य रहनेछन् । आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको पदावधि ६ वर्षको हुने व्यवस्था छ । राष्ट्रिय महिला आयोगले महिलाको हकहितका लागि कार्य गर्दछ । यसका लागि सम्बन्धित कानुन नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताअन्तर्गतको दायित्व कार्यान्वयन भए-नभएको विषयमा अनुगमन गरेर त्यसको प्रभावकारी पालना वा कार्यान्वयनको उपायसहित नेपाल सरकारलाई सुझाव दिन्छ । महिलालाई राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा समाहित गर्न तथा राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्न आवश्यक पहल गर्छ । साथै लैङ्गिक समानता, महिला सशक्तीकरण, महिलासँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्थाको अध्ययन-अनुसन्धानसम्बन्धी काम गर्दछ । महिला आयोगका काम, कर्तव्य र अधिकारलगायतका अन्य व्यवस्था कानुनबमोजिम व्यवस्थित छ ।

राष्ट्रिय दलित आयोग र अन्य आयोगहरू :

नेपालको संविधान भाग २७ को धारा २५५, २५६ ले राष्ट्रिय दलित आयोगको व्यवस्था गरेको छ । आयोगले दलित समुदायको समग्र स्थितिको अध्ययन अनुसन्धान गर्दछ । जातीय छुवाछूत, उत्पीडन र विभेदको अन्त्यका लागि काम गर्दछ । दलित उत्थान र हितसँग सम्बन्धित कानुनहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन सम्बन्धमा आवश्यक अनुसन्धान गर्छ । साथै सम्बन्धित विषय भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौताको आवधिक प्रतिवेदनको सरकारसँग छलफल र सुझाव दिन्छ ।

संविधानको धारा २५८ ले राष्ट्रिय समावेशी आयोग, धारा २६१ ले आदिवासी जनजाति आयोग, धारा २६२ ले मधेसी आयोग, धारा २६३ ले थारू आयोग, धारा २६४ ले मुस्लिम आयोगको व्यवस्था गरी आवश्यक संवैधानिक प्रावधानहरू तोकेको छ ।

नेपाल सरकार मानव अधिकार कार्ययोजना :

संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनापश्चात् अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुन तथा संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र महासन्धि अनुबन्ध, ऐच्छिक पत्र र प्रस्तावनाको क्षेत्राधिकार विस्तार भयो । संयुक्त राष्ट्रसंघीय पद्धतिको विकाससँगै विश्वभरका आबद्ध राष्ट्रहरू यस कानुन एवं पद्धति नैतिक वा बाध्यात्मक रूपमा आबद्ध रहे । संयुक्त राष्ट्रसंघको १९९३ को मानव अधिकारसम्बन्धी भियना घोषणासभाले सबै सदस्य राष्ट्रलाई खासगरी उत्पीडित सीमान्तकृत, लैङ्गिक, कमजोर वर्गको अधिकार

सुनिश्चितताका लागि सम्बन्धित राष्ट्रले दायित्व पूरा गर्न प्रधानमन्त्री स्तरबाट कार्ययोजना बनाई लागू गर्न आह्वान गरेको थियो ।

नेपाल सरकारले पनि राज्य एवं नागरिक समाज र निजी क्षेत्रको सल्लाह लिई मानवअधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्न सुरु गरेको छ । सरकारले आर्थिक वर्ष ०६१।०६२ मा प्रथम मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्य योजना लागू गर्‍यो । त्यसै गरी आ.व. ०६४।०६५ मा परिमार्जनसहित दोस्रो तीनवर्षीय कार्ययोजना लागू गर्‍यो । त्यस्तै हालसम्म लागू हुने गरी पाँच वर्षका लागि पञ्चवर्षीय कार्ययोजना लागू गरेको छ ।

यस कार्ययोजनाले नेपाली नागरिकले राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्राप्त गर्नुपर्ने सबैखाले अधिकारको सुनिश्चितताका लागि आवश्यक कार्यदिशा तय गरेको छ । राज्यका तर्फबाट नागरिक अधिकार कार्यान्वयनका लागि तयार गरिएको यो अति महत्वपूर्ण दस्तावेज हो । सैद्धान्तिक रूपमा यो दस्तावेजपूर्ण छ तथापि कार्यान्वयनमा देखिएका गम्भीर कमजोरी राष्ट्रसेवक कर्मचारीमा भएको मानव अधिकारको अनभिज्ञता, कार्ययोजनाको पुस्तिकाको थोरै छपाइ र अत्यन्त कम प्रचारप्रसारको कारण कार्यान्वयन गर्न बसेका राष्ट्रसेवक नै योसँग अनभिज्ञ पाइएको छ ।

नेपाल सरकार मुख्यसचिवको अध्यक्षतामा मुख्यमुख्य मन्त्रालयका सचिवहरू सदस्य रहने गरी मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन तथा अनुगमन समितिको गठन गरेको छ । जिल्ला स्तरमा समेत कार्ययोजना कार्यान्वयन तथा समन्वय समिति गठन गरेको छ । त्यसअन्तर्गत प्रमुख जिल्ला अधिकारी संयोजक र सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी सदस्य सचिव रहने तथा मानव अधिकारकर्मी, पत्रकार र कानुनव्यवसायी समेत सदस्य रहने गरी समन्वय समिति गठन गरेको छ । मानव अधिकार कार्ययोजना मानव अधिकारको क्षेत्रमा एक कोसेढुङ्गा साबित भएको छ ।

परिच्छेद ५

नेपाल मानव अधिकार संगठन स्थापनादेखि वर्तमानसम्म

२००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भए पनि मानव अधिकार र प्रजातन्त्रको पूर्ण प्रत्याभूतिका लागि नेपाली जनताले थप ४० वर्ष कुर्नुपर्‍यो। २००७ सालदेखि २०१७ सालसम्म प्रजातन्त्रको सुस्पष्ट प्रयोग भए पनि र नेपाल संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य बने पनि आधुनिक मानव अधिकार अधिकारको उपयोग २०४६ सालको जन-आन्दोलन पछिमात्र भयो। यस अर्थमा २०४६ सालको जनआन्दोलन मानव अधिकार अभियानका लागि पनि कोसेढुङ्गा थियो।

वि.सं. २०४६ को आन्दोलनको तयारी २०४५ सालको पूवार्द्धबाटै गरिएको थियो। तत्कालीन नेपाली काङ्ग्रेसका नेताहरू सर्वश्री गणेशमान सिंह, कृष्णप्रसाद भट्टराई, गिरिजाप्रसाद कोइराला एवं वामपन्थी नेता मनमोहन अधिकारीले आन्दोलनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ध्यानाकर्षण र सहयोगका लागि मानव अधिकारको विषय उठाउनुपर्ने सोच बनाए। यसका लागि मानव अधिकार संस्थाको स्थापना अपरिहार्य ठानी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा ख्यातिप्राप्त व्यक्तित्व श्री हृषीकेश शाहलाई अघि सार्ने काम भयो। यसै क्रममा २०४५ सालमा मंसिर २४ गते विश्व मानव अधिकार दिवसका दिन नेपाल मानव अधिकार संगठनको स्थापना गरियो। यसमा ८९ जना मुलुकका विशिष्ट व्यक्तिहरू संस्थापक सदस्य रहे। पञ्चायती सरकारले यस संगठनको विरोध गर्दै यस संगठनका तत्कालीन अध्यक्ष हृषीकेश शाहको घरमा राखिएको साइनबोर्ड झिकी संगठनका केही पदाधिकारीहरूलाई समेत गिरफ्तार गर्‍यो। अध्यक्ष शाहले कार्यालयमा गरिएको हस्तक्षेप र साइनबोर्ड झिकिएको विषयलाई गैरकानुनी भन्दै रिट दायर गर्नुभयो। सम्मानित सर्वोच्च अदालतले संगठनका पक्षमा फैसला गर्‍यो, तथापि त्यस बेला २०४६ सालको आन्दोलनबाट प्रजातन्त्र आइसकेको थियो।

२०४६ सालको आन्दोलन सफल बनाउन संगठनले देशव्यापी रूपमा आन्दोलनमा भाग लियो। अध्यक्ष शाहले भने दिल्लीमा बसेर आन्दोलनका पक्षमा अन्तर्राष्ट्रिय माहोल तयार पार्ने काम गर्नुभयो। उहाँलाई नेपाली काङ्ग्रेसका सभापति श्री कृष्णप्रसाद भट्टराईले एक पत्र लेखी अन्तर्राष्ट्रिय समर्थन दिलाउन पहल गर्ने जिम्मेवारी

दिनुभएको थियो । श्री शाहले त्यो जिम्मेवारी कुशलतापूर्वक निर्वाह गर्नुभयो । अर्कोतर्फ देशभित्र उपाध्यक्ष डा. देवेन्द्रराज पाण्डेले आन्दोलनको पक्षमा सशक्त माहोल तयार पार्नुभयो । आन्दोलनअवधिमा देशभर सयौं मानव अधिकार गठन संस्थापकहरू, केन्द्रीय पदाधिकारीहरू, जिल्ला शाखाका पदाधिकारी एवं सदस्यहरूले गिरफ्तारी दिनुभयो । आन्दोलनको सफलतापश्चात् कृष्णप्रसाद भट्टराईको प्रधानमन्त्रीत्वमा गठित सरकारको अर्थमन्त्रीको जिम्मेवारी संगठनका उपाध्यक्ष डा. देवेन्द्रराज पाण्डेले पाउनुभयो ।

संगठनले प्रजातन्त्र र मानवअधिकारको संस्थागत विकासका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू अगाडि सा¥यो । २०४८ सालको आम निर्वाचनमा शाहज्यूको नेतृत्वमा ‘स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष निर्वाचनका लागि कार्यदल (स्वनिका)’ गठन गरी आम निर्वाचनको पर्यवेक्षण संगठनले ग¥यो । त्यसपछि संगठनले नियोक र नेकोनमार्फत विभिन्न निर्वाचनलगायत दुवै संविधानसभाको निर्वाचनको अनुगमन ग¥यो । २०७४ सालमा सम्पन्न स्थानीय तह र संघीय संसद एवं प्रदेश सभाको निर्वाचनको संगठनले पर्यवेक्षण ग¥यो ।

संगठनले हालसम्म १३ वटा राष्ट्रिय सम्मेलन सम्पन्न गरिसकेको छ । संगठनमा २०४५ मङ्सिर २४ गतेबाट २०५३ चैत्रसम्म हृषीकेश शाहले संगठनको अध्यक्षको जिम्मेवारी बहन गर्नुभयो । २०५३ साल चैत्र २४ देखि २०५७ माघ २८ गतेसम्म प्रा. कपिल श्रेष्ठ । २०५७ बाट २०७२ असोज ७ गतेसम्म सुदीप पाठक संगठनको अध्यक्ष रहनुभयो । दोस्रो जनआन्दोलन २०६२/२०६३ को डेढ वर्ष श्री चरण प्रसाईं संगठनको अध्यक्ष रहनुभयो । २०७२ असोज ८ गते सम्पन्न तेह्रौं राष्ट्रिय अधिवेशनपछि संगठनको अध्यक्ष अधिवक्ता इन्द्रप्रसाद अर्याल हुनुहुन्छ ।

संगठनले स्थापनाको २८ वर्षको यस अवधिमा ७५ जिल्लामै शाखा विस्तार, व्यापक जनचेतनामूलक अभियान, मानवअधिकार शिक्षा, शान्ति आन्दोलन, शान्ति अभियान, कारागार अध्ययन, सत्याग्रह, नागरिकको जीवनरक्षा, सशस्त्र द्वन्द्वमा मध्यस्थताको भूमिका, मधेस आन्दोलनको अनुगमनजस्ता अति महत्वपूर्ण कामहरू गरेको छ ।

संगठनको संस्थापक सदस्यहरूको नामावली यस प्रकार छ -

१.	हृषीकेश शाह	श्री निवास, काठमाडौं
२.	चूडाप्रसाद शर्मा	मैतीदेवी, काठमाडौं
३.	तुलसीलाल अमात्य	ललितपुर
४.	शम्भुप्रसाद ज्ञवाली	चाबहिल, काठमाडौं
५.	प्रा. सूर्यबहादुर शाक्य	नःघल टोल, काठमाडौं
६.	रामानन्दप्रसाद सिंह	कृष्ण गल्ली, ललितपुर

७.	दीर्घराज कोइराला	सिनामङ्गल, काठमाडौं
८.	वीरेन्द्रकेशरी पोखरेल	घट्टेकुलो, काठमाडौं
९.	पद्मरत्न तुलाधर	लाजिम्पाट, काठमाडौं
१०.	विश्वनाथ जयसवाल	कलैया, बारा
११.	रामहरि जोशी	मलङ्गवा, सर्लाही
१२.	कृष्णप्रसाद भण्डारी	पुतलीसडक, काठमाडौं
१३.	डा. देवेन्द्रराज पाण्डे	विशालनगर, काठमाडौं
१४.	केदारप्रसाद कोइराला	बानेश्वर, काठमाडौं
१५.	ईश्वरीचन्द्र शर्मा	बत्तीसपुतली, काठमाडौं
१६.	नूतन थपलिया	काठमाडौं
१७.	भरतमोहन अधिकारी	विराटनगर, मोरङ
१८.	कमलप्रसाद कोइराला	विराटनगर, मोरङ
१९.	दमननाथ ढुङ्गाना	बत्तीसपुतली, काठमाडौं
२०.	प्रेमकृष्ण पाठक	बानेश्वर, काठमाडौं
२१.	पीरउद्दीन मीर	वटु, काठमाडौं
२२.	सन्तोष (विनोद) पन्त	ज्ञानेश्वर, काठमाडौं
२३.	द्वारिकाराज उप्रेती	काभ्रेपलाञ्चोक
२४.	प्रदीप गिरी	लहान, सिराहा
२५.	मार्शलजुलुम शाक्य	ज्ञानेश्वर, काठमाडौं
२६.	वीरेन्द्रभक्त श्रेष्ठ	कालीमाटी, काठमाडौं
२७.	सुशीला कार्की	विराटनगर, मोरङ
२८.	डा. बाबुराम भट्टराई	गोरखा
२९.	टीका उप्रेती	विराटनगर, मोरङ
३०.	दुर्गा सुवेदी	विराटनगर, मोरङ
३१.	प्रा. कपिल श्रेष्ठ	महाराजगन्ज, काठमाडौं
३२.	गान्धी पण्डित	अनामनगर, काठमाडौं
३३.	शम्भु थापा	उदयपुर, हालः काठमाडौं
३४.	गोपाल शिवाकोटी 'चिन्तन'	पुतलीसडक, काठमाडौं
३५.	त्रैलोक्यमान सिंह	चाक्सीबारी, काठमाडौं
३६.	हरेन्द्रबहादुर श्रेष्ठ	ढोकाटोल, ललितपुर
३७.	पुरुषोत्तम दाहाल	सरस्वतीनगर, काठमाडौं (ओखलढुङ्गा)
३८.	ऋषिप्रसाद शर्मा	ज्ञानेश्वर, काठमाडौं

३९.	वासुशशी	देवपत्तन, काठमाडौं
४०.	सुदीप पाठक	सामाखुसी, काठमाडौं
४१.	होमनाथ दाहाल	मैतीदेवी, काठमाडौं (ओखलढुङ्गा)
४२.	माथवरसिंह बस्नेत	सूर्यविनायक, भक्तपुर
४३.	मल्ल के. सुन्दर	बाङ्गेमुढा, काठमाडौं
४४.	योगेश उपाध्याय	कोटेश्वर, काठमाडौं
४५.	लेखबहादुर थापा	पोखरा, कास्की
४६.	प्रकाश राउत	काठमाडौं (उदयपुर)
४७.	ध्रुवराम भण्डारी	काठमाडौं
४८.	योगेन्द्रमान बिजुक्छे	सुकुलढोका, भक्तपुर
४९.	रामराजा धौभडेल	बनेपा, काभ्रे
५०.	के.जी. बैदार	बनेपा, काभ्रे
५१.	सुवास ढकाल	विराटनगर, मोरङ
५२.	कृष्ण पहाडी	विराटनगर, मोरङ
५३.	कुबेर कोइराला	विराटनगर, मोरङ
५४.	श्यामलाल श्रेष्ठ	काठमाडौं
५५.	ओमप्रकाश भुजू	भक्तपुर
५६.	रामराजा निरौला	काठमाडौं
५७.	ध्रुव मधिकर्मी	भक्तपुर
५८.	प्रदीप पोखरेल	विराटनगर, मोरङ
५९.	बाबुराम गिरी	धनुषा
६०.	विष्णुगोपाल कुसी	भक्तपुर
६१.	लक्ष्मीभक्त लासिवा	भक्तपुर
६२.	रमेश थापा	भक्तपुर
६३.	श्यामकृष्ण कोजू	ठिमी, भक्तपुर
६४.	नारायणभक्त था	भक्तपुर
६५.	कृष्णकाजी कोजू	भक्तपुर
६६.	डा. ऋतुप्रसाद गड्तौला	झापा
६७.	शोभाकर पराजुली	कलैया, बारा
६८.	मोहनबहादुर बस्नेत	सिन्धुपाल्चोक
६९.	नसन्तबहादुर श्रेष्ठ	पशुपति, काठमाडौं
७०.	ज्योतिरत्न शाक्य	इन्द्रचोक, काठमाडौं

७१.	रवीन्द्र शर्मा	इन्द्रचोक, काठमाडौं
७२.	चन्द्रसिंह लामा	काभ्रेपलाञ्चोक
७३.	नदनकुमार शर्मा	बिजौरी, दाङ
७४.	कविवर शर्मा	काठमाडौं
७५.	कृष्णबन्धु पूजा	चितवन
७६.	डा. तेजसिंह मल्ल	महाराजगन्ज, काठमाडौं
७७.	चार्ल्स मेन्डिज	धोबीघाट, काठमाडौं
७८.	भारती सिलवाल गिरी	धापासी, काठमाडौं
७९.	प्रतिमा मुढवरी	भोटेबहाल, काठमाडौं
८०.	इक्षा (सावित्री) गौतम	बर्दिया
८१.	इन्द्र खरेल	धादिङ, गजुरी
८२.	राम शाह	नुवाकोट
८३.	नारायणकाजी श्रेष्ठ	गोरखा
८४.	रमेश थापा	ललितपुर
८५.	सीताराम तामाङ	भोजपुर
८६.	पारिजात	काठमाडौं
८७.	महेश कोर्माचा	ओखलढुङ्गा
८८.	महादेव यादव	धनुषा
८९.	हिरण्यलाल श्रेष्ठ	मकवानपुर

मानव अधिकार रक्षक र पालना गर्नुपर्ने नियमहरू (Human Rights Defender & Rules of Conduct)

मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत वा संलग्न व्यक्तिहरूलाई मानव अधिकारकर्मी (Human Rights Activists), मानव अधिकार रक्षक (Human Rights Defender) एवम् मानव अधिकारवादी भनी सम्बोधन गरेको पाइन्छ । मानव अधिकारकर्मी र मानव अधिकार रक्षक शब्दलाई जसरी सहज र सामान्य रूपमा लिइन्छ, साथै यी शब्द भाषिक रूपमा पनि सही मानिन्छन् तर मानव अधिकारवादी शब्द यदाकदा प्रयोगमा ल्याए पनि भाषिक रूपमा त्यसको प्रयोग भएको पाइँदैन । मानव अधिकारकर्मी र मानव अधिकार रक्षकलाई एकै वा उही अर्थमा प्रयोग गरिए पनि सामान्यत भिन्नता अर्थ्याउन सकिन्छ । मानव अधिकारकर्मी भन्नाले मानव अधिकारको संरक्षण एवम् संवर्द्धनमा पूर्ण वा व्यावसायिक रूपमा संलग्न व्यक्तिलाई बुझिन्छ भने मानव अधिकार रक्षकले पनि मानव अधिकार संरक्षण एवम् सम्वर्द्धन कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई नै जनाउँदछ तर यसरी संलग्न व्यक्ति यस क्षेत्रमा व्यावसायिक वा पूर्ण रूपमा संलग्न भएको हुनुपर्छ भन्ने छैन । यस क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्तिहरू एकल वा सामूहिक रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन एवम् मानव अधिकार संस्कृतिको विकासको लागि क्रियाशील रहेका हुन्छन् । यस प्रस्तुतिमा मानव अधिकार रक्षकबारेमा विभिन्न पक्षबाट चर्चा गरिए पनि मानव अधिकारकर्मीहरूको लागि पनि त्यत्तिकै उपयोगी हुनेछ । यो प्रस्तुति कार्यअनुभव एवम् Human Rights Defenders: Protecting the Right to Defend Human Rights, Fact Sheet No. 29 मा आधारित छ ।

मानव अधिकार रक्षकको परिभाषा (Defination of Human Rights Defender)

मानव अधिकार रक्षक भन्नाले कसलाई बुझाउँदछ वा को मानव अधिकार रक्षक बन्न सक्छन् भनी निर्दिष्ट परिभाषा छैन । सामान्यतया जोसुकै व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूह मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन एवम् मानव अधिकार संस्कृतिको विकास अभियानमा सहभागी हुन सक्छन् । सामान्य वा शाब्दिक अर्थमा मानव अधिकारको रक्षार्थ क्रियाशील व्यक्ति वा समूहलाई मानव अधिकार रक्षक भनी सम्बोधन गर्न सकिन्छ । About human rights defenders शीर्षकमा उल्लेख

गरिएको छ । मानव अधिकार पदावलीले ती मानिसलाई बुझाउँछ, जो एकल वा अरूहरूसँग मिली मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा लागिरहेका छन् । मानव अधिकार रक्षकलाई उनीहरूको कामको आधारमा पहिचान गर्न सकिन्छ । यसबाट मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनप्रति संलग्न जोकोही पनि मानव अधिकार रक्षक हुन सक्ने देखिन्छ । यसलाई Human Rights Defenders: Protecting the Right to Defend Human Rights, Fact Sheet No. 29 को अनुसूचीको प्रस्तावनाको तेस्रो हरफमा पनि यसरी उल्लेख गरिएको छ ।

मानव अधिकार रक्षकको योग्यता (Qualification of Human Rights Defenders)

मानव अधिकारको रक्षकको योग्यताको बारेमा कतै उल्लेख गरिएको पाइँदैन । विश्वव्यापी रूपमा मानव अधिकारको स्वीकार (Accepting the universality of human rights) को ठीक को गलत, यसले फरक तुल्याउँछ ? (Who is right and who is wrong–does it make a difference? र शान्तिपूर्ण गतिविधि (Peaceful action) । यी तीन मुद्दा वा विषयप्रति ध्यानाकर्षण गर्दै Human Rights Defenders: Protecting the Right to Defend Human Rights, Fact Sheet No. 29 को Is a minimum standard required of human rights defenders? मा मानव अधिकार रक्षकको योग्यताका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

संस्था दर्ता ऐन २०३४ ले पनि सामाजिक संस्था दर्ताको लागि शैक्षिक योग्यता निर्धारण गरेको पाइँदैन । यस सम्बन्धमा कुनै प्रावधान नभए पनि मानव अधिकार रक्षक हुन निम्नानुसार योग्यता भने आवश्यक पर्दछः

१) औपचारिक शिक्षा अनिवार्य नभए पनि अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेको,

---

"Human rights defender" is a term used to describe people who, individually or with others, act to promote or protect human rights. Human rights defenders are identified above all by what they do and it is through a description of their actions (section A below) and of some of the contexts in which they work (section B below) that the term can best be explained.– Human Rights Defenders: Protecting the Right to Defend Human Rights, Fact Sheet No. 29

Acknowledging the important role of international cooperation for, and the valuable work of individuals, groups and associations in contributing to, the effective elimination of all violations of human rights and fundamental freedoms of peoples and individuals, including in relation to mass, flagrant or systematic violations such as those resulting from apartheid, all forms of racial discrimination, colonialism, foreign domina- tion or occupation, aggression or threats to national sovereignty, national unity or territorial integrity and from the refusal to recognize the right of peoples to self-determination and the right of every people to exercise full sovereignty over its wealth and natural resources,

२) मानव अधिकारका मूल्यमान्यता एवम् संयन्त्रलगायतका विषयवस्तुबारे जानकारी भएको,
३) शान्ति वा अहिंसाप्रति विश्वास भएको र शान्तिपूर्ण रूपमा काम गर्न सक्ने,
४) सबैको (बहुमत/अल्पमत/बहुसङ्ख्यक/अल्पसङ्ख्यक...) विनापक्षपात अधिकार र कर्तव्यको वकालत गर्ने,
४) कसैलाई हानि नपुऱ्याऊ, सबैको लागि न्याय, सबैका लागि मानव अधिकार, विधिको शासन, समानता र अभेदमा विश्वास जस्ता मानव अधिकारको सिद्धान्तमाथि पूर्ण कटिबद्ध,
५) शान्तिपूर्ण वा अहिंसात्मक आन्दोलनमा विश्वास गर्ने, आदि ।

मानव अधिकार रक्षकका प्रकारहरू (Types of HR Defender)

सामान्यतया मानव अधिकार रक्षकलाई स्वेच्छिक र तलबी गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । स्वेच्छिक रक्षकहरू आंशिक र पूर्णकालीन दुई प्रकारका हुन्छन् । त्यसै गरी तलबी रक्षकहरू पनि स्वेच्छिक रक्षकहरू आंशिक र पूर्णकालीन दुई प्रकारका हुन्छन् ।

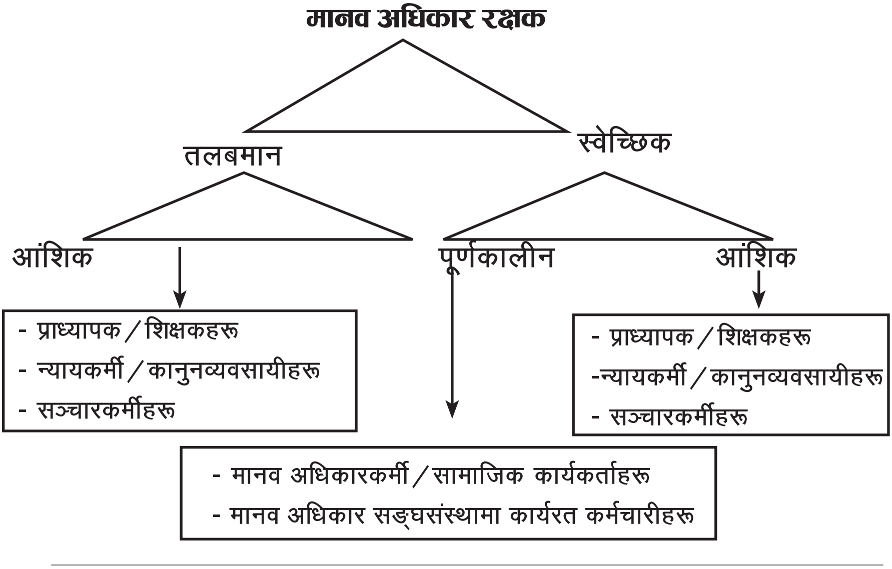

3. No “qualification” is required to be a human rights defender, and the Declaration on human rights defenders makes clear, as explained above, that we can all be defenders of human rights if we choose to be.

Nevertheless, the “standard” required of a human rights defender is a complex issue, and the Declaration clearly indicates that defenders have responsibilities as well as rights. This Fact Sheet draws attention to the following three key issues:

स्वेच्छिक र आंशिकअन्तर्गत प्राध्यापक/ शिक्षकहरू, न्यायकर्मी/ कानुन व्यवसायी, सञ्चारकर्मी र पूर्णकालीनमा मानव अधिकारकर्मी/ सामाजिक कार्यकर्ताहरू एवम् मानव अधिकार सङ्घसंस्थामा कार्यरत कर्मचारीहरू पर्दछन् । त्यसै गरी तलबी रक्षकहरूमा आंशिकअन्तर्गत प्राध्यापक/ शिक्षकहरू, न्यायकर्मी/ कानुन व्यवसायी, सञ्चारकर्मी र मानव अधिकारकर्मी/ सामाजिक कार्यकर्ताहरू एवम् मानव अधिकार सङ्घसंस्थामा कार्यरत कर्मचारीहरू पर्दछन् ।

मानव अधिकार रक्षकका कार्यहरू (Responsibilities of the HR Defender)

क) मानव अधिकार संरक्षणसम्बन्धी कार्यहरू (Protection Related HR Activities)

- मानव अधिकार उल्लङ्घन एवम् ज्यादतीका घटना सम्बन्धमा अनुसन्धान र अनुगमन गर्ने
- प्राप्त तथ्यको आधारमा निष्कर्ष निकाल्ने
- सोही आधारमा विश्लेषणसहितको दस्तावेज तयार गर्ने
- पीडितलाई क्षतिपूर्ति र दोषीलाई कारबाहीको लागि मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय संस्थामार्फत पहल गर्ने
- घटनाको सम्बन्धमा राज्यलाई जवाफदेही बनाउन पत्रकार सम्मेलन गर्ने
- मानव अधिकार उल्लङ्घन एवम् ज्यादतीका घटना सम्बन्धमा पीडितहरूलाई सम्बन्धित निकायहरूमा उजुरीको लागि सहयोग गर्ने
- मानवअधिकार उल्लङ्घन एवम् ज्यादतीबाट पीडित भएकाहरूलाई कानुनी, मनोवैज्ञानिक, चिकित्सा तथा अन्य सहयोगसम्बन्धी उपचारको लागि सहयोग गर्ने

ख) मानव अधिकार संवर्द्धनसम्बन्धी (Promotion Related HR Activities)

- मानव अधिकारको संरक्षण, सम्वर्द्धन एवम् संस्कृति विकासको लागि वकालत गर्ने
- शान्तिपूर्ण कार्यक्रममार्फत सरकार एवम् सरोकारवाला निकायहरूलाई दबाब दिने
- मानव अधिकारका विषयमा लेखन/प्रकाशनलगायतका माध्यमबाट प्रचारप्रसार गर्ने
- मानव अधिकार मैत्री संविधान, कानुन निर्माण एवम् सुधारको पक्षमा पहल गर्ने
- पीडित एवं पीडित परिवारलाई सहयोग पुऱ्याउने
- मानव अधिकार उल्लङ्घन एवम् ज्यादतीका घटनाहरूको सङ्कलन, अभिलेख राख्ने वा दस्तावेजीकरण गर्ने

- मानव अधिकारसम्बन्धी घटनाहरूको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्ने
- सही र एवम् यथार्थपरक सूचनाको जानकारी प्रवाह गर्ने
- मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन कार्यमा आवश्यकताअनुसार सरकार एवम् सरकारका सम्बन्धित निकायसँग साझेदारी र खबरदारी दुवै गर्ने
- दण्डहीनताको गलत संस्कृतिविरुद्धमा निरन्तर लागिरहने
- अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानुन कार्यान्वयनमा सहयोग पुर्‍याउने
- मानव अधिकार शिक्षाको प्रवर्द्धन गर्ने
- राज्यको मानव अधिकारसम्वन्धी राष्ट्रिय योजना तथा रणनीति तयार गर्न सहयोग पुर्‍याउने
- अधिकार जोखिममा परेका व्यक्ति वा समुदायको प्रतिनिधिको रूपमा कार्य गर्ने, आदि

मानव अधिकार रक्षकहरुले पालना गर्नुपर्ने नियमहरु (Rules of Conduct of HR Defenders)

- अरूलाई नोक्सान नपुर्‍याउने
- स्वतन्त्र/निष्पक्ष रूपमा कार्य गर्ने
- विश्वसनीयता कायम राख्ने
- इमानदार
- व्यावसायिकता कायम राख्ने
- गोपनीयता कायम राख्ने
- घुलमिल हुन सक्ने
- आत्मविश्वासी
- लचकता अपनाउन सक्ने
- साहसिक
- धैर्यवान् बन्न सक्ने
- विषयवस्तुको बारेमा जानकारी राख्ने
- मानव अधिकारसम्बन्धी निकायको क्षेत्राधिकार र कार्यादेशको सम्मान गर्ने, आदि ।

मानव अधिकार रक्षकको लक्ष्मणरेखा (Border line of HR Defenders)

गर्न हुने कार्यहरू

क) व्यावहारिक रूपमा अरूलाई मानव अधिकारको आदर्श नायक आफू भएको देखाउन वा महसुस गराउन सक्नुपर्दछ ।

ख) अधिकारकर्मीको रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धनको लागि भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । स्वतन्त्र/निष्पक्ष रूपमा कार्य गर्नुपर्दछ ।

ग) प्रजातन्त्रतका मूल्यमान्यता/कानुनी शासनको पक्षमा वकालत गर्नुपर्दछ ।

घ) मानव अधिकारको कुनै सीमा हुँदैन, सबैका लागि मानव अधिकार भन्ने सिद्धान्तका आधारमा विश्वको जुनसुकै स्थानमा मानव अधिकारको हनन भएमा सशक्त रूपमा आवाज बुलन्द गर्नुपर्दछ ।

ङ) मानव अधिकारका सिद्धान्त, मूल्य, मान्यताको सीमाभित्र मानव अधिकारको व्याख्या र कार्यसम्पादन गर्नु/गराउनुपर्दछ ।

च) अधिकार र कर्तव्य आपसमा परिपूरक हुन् अथवा एकको अभावमा अर्काको अस्तित्व सम्भव छैन भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्नुपर्दछ ।

छ) राज्य वा सरकारसँग आवश्यकता अनुसार साझेदारी र खबरदारी दुवै गर्नुपर्दछ ।

गर्न नहुने कार्यहरू

क) सिद्धान्त एकातिर व्यवहार अर्कोतिर हुने प्रकृतिका कायहरू गर्नु/गराउनु हुँदैन ।

ख) राजनीतिक आस्थाको आधारमा कुनै पनि पार्टीविशेषको झन्डा बोक्नु हुँदैन । मानव अधिकारको आवरणमा राजनीतिक दलविशेष जिन्दावाद वा मुर्दावादका नारा लगाउनु हुँदैन । कार्यसम्पादन गर्दा स्वतन्त्रता/निष्पक्षतामाथि कुनै पनि प्रश्नचिन्ह उठ्न नदिनेतर्फ सचेत रहनुपर्दछ ।

ग) एकदलीय वा निरङ्कुशता/जङ्गलीराजको पक्षमा वकालत गर्नु हुँदैन ।

घ) आफ्नो अनुकूल आस्था, विचार, लिङ्ग, वर्ण, धर्म, जात आदिको आधारमा मानव अधिकारको हनन र ज्यादतीका घटनाहरूको विरोध र समर्थन गर्नु हुँदैन ।

ङ) जात, जाति, धर्म, सम्प्रदायबीच खलल पुग्ने किसिमबाट मानव अधिकारको व्याख्या एवम् कार्य गर्न/गराउनु हुँदैन ।

च) कर्तव्यलाई बिर्सेर अधिकारको मात्र व्याख्या-विश्लेषण र उपभोग गर्न खोज्नु हुँदैन ।

छ) राज्य वा सरकारलाई निरन्तर रूपमा अनावश्यक तवरले आलोचनाको पात्र मात्र बनाउनु हुँदैन ।

ज) सबैका लागि मानव अधिकार भन्ने मान्यतालाई मनन गरी अरूको अधिकारलाई सम्मान गर्दै कार्य गर्नुपर्दछ ।

झ) आवश्यकताअनुसार स्थानीय, क्षेत्रीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालसँग समन्वय र सहकार्य गर्नुपर्दछ ।

ञ) मानव अधिकार आन्दोलन आवाजविहीनहरूको आवाज भएकोले उनीहरूको हितलाई मध्यनजर राखी कार्य गर्नुपर्दछ । पीडितलाई सकेमा प्रत्यक्ष सहयोग गर्नुका साथै नसकेको अवस्थामा सहयोगको लागि सम्बन्धित निकायमा पहल गरी सहयोग पुऱ्याउनुपर्दछ ।

ट) सामान्य किसिमका वादविवाद, झैझगडा वा मुद्दाहरूलाई पक्षको रोहबरमा मध्यस्थकर्ता भई आपसमा मेलमिलाप गराउनुपर्दछ ।

ठ) मानव अधिकार हनन वा ज्यादतीका घटनाहरूको सुरक्षित रूपमा अभिलेख राख्नुपर्दछ ।

ड) हानि नपुऱ्याउने भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरी कार्य गर्नुपर्दछ ।

ढ) मानव अधिकारको क्षेत्रमा राष्ट्रिय संस्थालाई आफू प्रत्यक्ष संलग्न नरहे पनि स्वतन्त्र, स्वायत्त तुल्याउन निरन्तर क्रियाशील रहनुपर्दछ । त्यसका लागि आवश्यक सहयोग पुऱ्याउनुको साथै बाटो नबिराओस् भन्नाखातिर समय-समयमा खबरदारी गर्नुपर्दछ ।

ण) अनुशासन, नैतिकतालाई उच्चकोटीमा राख्नुपर्दछ ।

ज) व्यक्ति, समूह, जाति, लिङ्ग, धर्मविशेषको अधिकारको वकालत गर्ने नाममा अरूको अधिकारमाथि प्रहार गर्नु हुँदैन ।

झ) ममात्रै सबै हुँ भनी आपसी रिस, द्वेष वा भावावेशको भावले काम गर्नु हुँदैन ।

ञ) पीडकलाई उन्मुक्ति दिने उद्देश्यबाट अभिप्रेरित भई कार्य गर्नु हुँदैन ।

ट) गम्भीर प्रकृतिका अपराध वा मानव अधिकार हनन वा ज्यादतीका घटनाहरूमा मिलापत्र गर्नु/गराउनु हुँदैन ।

ड) पीडितका साथै पीडकलाई पनि आदरार्थी शब्दको प्रयोग गरेर मात्र बोल्नुपर्दछ । पीडकको व्यक्तिगत प्रतिष्ठामा आँच आउने शब्दको प्रयोग गर्ने वा उसलाई होच्याउने व्यवहार गर्नु हुँदैन ।

ढ) संस्थामा आफू रहँदा सबै ठीक नत्र सबै बेठीक भन्ने मानसिकतालाई स्थान दिनु हुँदैन । आफ्नो भूमिका वा दायित्वबाट अलग रही केवल अनावश्यक आलोचना मात्र गर्नु हुँदैन ।

ण) अराजकता, अनुशासनहीनता, गुटबन्दी र दण्डहीनता व्यक्ति वा संस्थाका शत्रु हुन् । तिनलाई कुनै पनि बहानामा स्थान दिनुहुँदैन । आफू संलग्न संस्थाको क्षेत्राधिकार बाहिर गएर काम गर्नु हुँदैन ।

मानव अधिकारकर्मीसँग हुनुपर्ने आधारभुत सीपहरू (Basic Skill of HR Defenders)

- ❖ मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत ज्ञान
- ❖ अनुगमन, अनुसन्धानसम्बन्धी ज्ञान
- ❖ विषयवस्तुको टिपोटको क्षमता
- ❖ बयान लिने तौरतरिका
- ❖ प्रमाण सङ्कलन, सुरक्षित राख्ने तरिका
- ❖ धैर्य/घुलमिल गर्ने कला
- ❖ सूचना प्रवाह
- ❖ प्रतिवेदन लेखनसम्बन्धी सामान्य सीप
- ❖ प्रश्न, कुराकानी र अन्तर्वार्तासम्बन्धी सीप
- ❖ स्थानीय भाषा, परम्परा र संस्कृति आदिसम्बन्धी ज्ञान

मानव अधिकार रक्षकविरुद्ध हुन सक्ने खतरायुक्त अवस्थाहरू (Risky Potential of HR Defenders)

- ❖ पेसा छोड्न/आफ्नो अनुकूल कार्य गर्न दबाब
- ❖ चेतावनी/कुटपिट/यातना/ हत्या
- ❖ हत्या (आफ्नो/परिवारसमेतको) सम्मको धम्की
- ❖ बेपत्ता/अपहरण
- ❖ गैरकानुनी वा स्वेच्छाचारी पक्राउ र थुना
- ❖ झुट्टा फौजदारी/देवानी अभियोग
- ❖ निरुत्साहित
- ❖ स्वतन्त्रतालगायत विभिन्न अधिकारमाथि बन्देज

सुरक्षित रहने उपायहरू (Measures of Safty)

- ❖ सरक्षासम्बन्धी आधारभूत तालिम लिने
- ❖ सुरक्षालाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्ने
- ❖ सुरक्षालाई मध्यनजर राखी एकल वा सामूहिक रूपमा कार्य गर्ने
- ❖ अरूलाई हानि नपुऱ्याउने सिद्धान्तमा रही कार्य गर्ने
- ❖ व्यावसायिकतामा जोड दिने
- ❖ स्वतन्त्र र निष्पक्ष भई कार्य गर्ने
- ❖ निरन्तर सम्पर्कमा रहिरहने
- ❖ अभिलेखहरू सुरक्षित राख्ने
- ❖ सुरक्षा निकायको सहयोग लिने

मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी केही प्रावधानहरू (Some Provisions on HR Defendre)

- ❖ विश्वव्यापी मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको संवर्द्धन र संरक्षणका लागि मानव अधिकार रक्षकको अधिकार र दायित्वसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र, १९९८
- ❖ यस घोषणापत्रका अनुसार व्यक्ति, समूहहरू वा सङ्घसंस्थाहरूले मानव अधिकार रक्षक भई मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनको क्षेत्रमा लागी काम गर्न सक्नेछन् ।
- ❖ संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाबाट सर्वसम्मत रूपमा पारित
- ❖ सदस्य राष्ट्रहरूले यसलाई बाध्यकारी कानुनसरह मान्यता प्रदान
- ❖ यसले मानव अधिकार रक्षकको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको उल्लेख गर्छ
- ❖ मानव अधिकार रक्षकहरूलाई निर्बाध रूपमा आफ्नो कार्यका लागि आधारभूत स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता
- ❖ माानवअधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा प्रतिरक्षाको मान्यता प्रदान
- ❖ संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारणसभाबाट पारित मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी प्रस्तावहरू
- ❖ मानव अधिकार परिषद्बाट पारित मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी प्रस्तावहरू
- ❖ मानव अधिकार रक्षकसम्बन्धी युरोपियन युनियनको मार्गदर्शक सिद्धान्त
- ❖ नेपालमा यस विषयमा छलफल भइरहेको अवस्था

सन्दर्भ सामग्री :

!_ g]kfnsf] ;+ljwfg
@_ dfgj clwsf/ cGt/f{li6«o b:tfj]h ;ª\u|x – /fi6«;3+ !(** cg'– OGx'/]z OG6/g]zgn 8f– ufk]fn s[0f l;jfsf]6L
#_ dfgj clwsf/ jif{ !((* /fli6«o ;ldlt g]kfnsf] clGtd k|ltj]bg sfgg' tyf Gofo dGqfno
$_ dfgj clwsf/ 7"f gf}dxf;lGw cgf}krfl/s ;jf s]lGb| OG;]s @)^(c;f/
%_ dfgj clwsf/;DaGwL cGt/f{li6«o dxf;lGw
dfgj clwsf/sf] ljsf; / b[li6sf]0f ;dLIff / ljj]rgf
cdg >]i7, s}fzsdf/ l;jfsf]6L–dw'jg k|sfzg @)^* j}zfv
^_ g]kfn dfgj clwsf/ ;t+7gsf k|sfzgx?
&_ z/0ffyL{;DaGwL z/0ffyL{;DaGwL cGt/f{li6«o sfgg' Ps hfgsf/L – z/0ffyL{x?sf nflu ;+o'Qm /fi6«;3Lo pRr cfo'Qmsf]sfo{no –>L s]6 h]6f«d / >L dl/ng Pls/f]{g (UNHCR) 2001
*_ dfgj clwsf/;DaGwL cGt/f{li6«o dxf;lGwx?sf] ;Dfnf] g]kfn ;/sf/ sfgg' Gofo tyf ;+;bLo Joj:yf dGqfno, l;+xb/af/ sf7df8f}+ @)^$
(_ g]kfn ;/sf/ dfgj clwsf/ jflif{s sfo{of]hgf